

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Запорізька політехніка»

Інститут, факультет Міжнародного туризму та економіки

Кафедра Туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Ступінь вищої освіти Другий (магістерський) рівень

Освітньо-кваліфікаційний рівень магістр

Спеціальність 242 Туризм

(шифр і назва)

Освітня програма (спеціалізація) Туризмознавство

(назва освітньої програми (спеціалізації))

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри ТГРБ

В.М. Зайцева

«___» _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Проявко Анастасії Олександрівни

(прізвище, ім'я по батькові)

1. Тема роботи Особливості організації паломницького та релігійного туризму
керівник роботи Зацепіна Н.О., к.е.н., доц., затвердженні наказом вищого навчального закладу від 01 вересня 2021 року № 337.
2. Строк подання студентом роботи (проекту) 20.12.2021 р.
3. Вихідні дані до роботи в роботі використанні навчальні посібники, підручники, статті наукових видань, Інтернет-джерела, матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, монографії, законодавчі та нормативно-правові акти України, дані первинного бухгалтерського обліку, статистичні звіти.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)
Розділ 1. Загальна характеристика розвитку релігійного туризму та паломництва .
Розділ 2. Аналіз розвитку релігійного туризму і його просування в Україні.
Розділ 3. Проблеми та перспективи організації паломницького та релігійного розвитку в Україні.
5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
Графічний матеріал кваліфікаційної дипломної роботи містить: 9 таблиць та 11 рисунків.

6. Консультанти розділів дипломної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Цвілий С.М., доцент каф. ТГРБ	01.09.2021	10.10.2021
2	Цвілий С.М., доцент каф. ТГРБ	01.09.2021	03.11.2021
3	Цвілий С.М., доцент каф. ТГРБ	01.09.2021	17.11.2021
Нормоконтроль	Цвілий С.М., доцент каф. ТГРБ	01.09.2021	20.11.2021

7. Дата видачі завдання 1 вересня 2021 року**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Узгодження теми, складання змісту	01.09.2021	виконано
2	Вивчення літературних джерел	01.09-10.09.2021	виконано
3	Збір матеріалу на кваліфікаційну дипломну роботу	01.09-02.10.2021	виконано
4	Групування та аналіз зібраного матеріалу	01.09-09.10.2021	виконано
5	Виконання першого розділу	10.10.2021	виконано
6	Виконання другого розділу	03.11.2021	виконано
7	Виконання третього розділу	17.11.2021	виконано
8	Формування висновків та рекомендацій	20.11.2021	виконано
9	Оформлення кваліфікаційної дипломної роботи	22.11.2021	виконано
10	Перевірка роботи керівником	24.11.2021	виконано
11	Одержання відгуку та рецензії	27.11.2021	виконано
12	Попередній захист магістерської роботи	26.11.2021	виконано
13	Подання роботи на кафедру	20.12.2021	виконано
14	Захист кваліфікаційної дипломної роботи	23.12.2021	виконано

Здобувач

(підпис)

Проявко А.О.

(прізвище та ініціали)

Керівник роботи

(підпис)

Запепіна Н.О.

(прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Актуальність теми. Релігійний туризм відіграє важливу роль у системі міжнародного та внутрішнього туризму в останні роки. Люди здійснюють паломництво, відвідують святі місця та релігійні центри. Вони намагалися брати участь у релігійних обрядах, молитися і приносити жертви. Релігія впливає на формування впевненості в собі та стереотипів поведінки людини. Це елемент соціальної системи, а в багатьох випадках один з найважливіших її важелів.

Метою кваліфікаційної дипломної роботи є дослідження особливості сучасного стану паломницького і релігійного туризму, а також виявлення проблеми та перспективи розвитку паломницького і релігійного туризму в Україні. Виходячи з поставленої мети, виконано такі **завдання**: надано загальну характеристику розвитку релігійного і паломницького туризму, визначити його основні види та форми; проаналізовано стан релігійного туризму та паломництва в світі і Україні; виявлено проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму та паломництва в Україні.

Об'єктом наукового дослідження є релігійний та паломницький туризм.

Предметом дослідження є особливості організації релігійного та паломницького туризму в Україні.

Методи дослідження: системно-аналітичний, статистичного аналізу, аналіз літературних джерел та Інтернет ресурсів.

Інформаційну базу дослідження становлять статистичні дані стандарти, підручники, навчальні посібники, статті вітчизняних і зарубіжних авторів з даної тематики, Інтернет-ресурси тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у її результатах, які мають теоретичну значущість в організації релігійно-пізнавального туризму

в Україні, а також є методологічною основою для розробки культурно-історичних, релігійних досліджень туристичної діяльності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому що, вони можуть бути використані при розробці релігійних турів.

Апробація результатів кваліфікаційної дипломної роботи. Основні результати кваліфікаційної дипломної роботи були викладені і ухвалені на щорічній науково-практичній конференції викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів: «Тиждень науки – 2021» (м. Запоріжжя, квітень 2021р.), Екологічна безпека держави: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 16 вересня 2021 року).

Структура і обсяг роботи. Кваліфікаційна дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (84 найменування). Загальний обсяг роботи становить 102 сторінок комп'ютерного тексту, основний зміст роботи викладено на 96 сторінках. Робота містить 9 таблиць та 11 рисунків.

АНОТАЦІЯ

Проявко А.О. Особливості організації паломницького та релігійного туризму. – Кваліфікаційна дипломна робота.

У роботі розглянуто особливості організації паломницького та релігійного туризму. Надано загальну характеристику розвитку релігійного і паломницького туризму, визначено його основні форми. Проаналізовано стан релігійного туризму та паломництва в світі і Україні. Виявлено проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму та паломництва в Україні.

Ключові слова: паломництво, релігійно-пізнавальний туризм, релігія, духовні центри.

ANNOTATION

Proiavko Anastasiia. – Features of the organization of pilgrimage and religious tourism. – Qualifying work.

The peculiarities of the organization of pilgrimage and religious tourism are considered in the work. The general characteristic of development of religious and pilgrimage tourism is given, its basic forms are defined. The state of religious tourism and pilgrimage in the world and Ukraine is analyzed. Problems and prospects of development of religious tourism and pilgrimage in Ukraine are revealed.

Keywords: pilgrimage, religious and cognitive tourism, religion, spiritual centers.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ,
СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

араб. – арабською

див. – дивись

ім. – імені

ін. – інше

м. – місто

млн. – мільйонів

н.е. – наша ера

обл. – область

р., рр. – рік, роки

св. – святий

ст. – століття

США – Сполучені Штати Америки

т.д. – так далі

т.зв. – так звані

т.п. – тому подібне

т.ч. – тому числі

табл. – таблиця

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УПЦ – Українська Православна Церква

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

UNWTO (United Nations World Tourism Organization) – Всесвітня туристична організація

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи ґрунтується на тому, що релігійний туризм відіграє важливу роль у системі міжнародного та

внутрішнього туризму в останні роки. Люди здійснюють паломництво, відвідують святі місця та релігійні центри. Вони намагаються брати участь у релігійних обрядах, молитися і приносити жертви. Релігія впливає на формування впевненості в собі та стереотипів поведінки людини. Це елемент соціальної системи, а в багатьох випадках один з найважливіших її важелів.

Релігійні туристи, особливо паломники, подорожують, коли їм доводиться робити більше, ніж звичайна релігійна діяльність у звичайному середовищі життя. Люди подорожують на Святу Землю з різними мотивами: щоб помолитися, вирішити особисті проблеми, знайти релігію, духовні школи, системи цінностей, дізнатися про культурну спадщину країни. Багато організаторів заперечують поняття релігійного туризму, тобто подорожі віруючих до релігійних святих місць: їхні поняття «паломництво» та «туризм» різні, а іноді навіть взаємовиключні. З цих причин використовуйте термін релігійний туризм у тому ж значенні.

Ступінь вивченості проблеми: сьогодні у світі спостерігається посилення ролі релігійного туризму. Проблемою його дослідження займалися ряд зарубіжних дослідників: Бернекер, Бернер, Булл, Буртон, Фрейтаг Кристиан, Фреєр, Холлоує, Робинзон, Метисон, Милл, Пирсс, Пиатієр, Руттер, Велласс, які обґрунтували суть та культурний потенціал релігійного туризму; російських та українських: Александрова А.Ю., Чуднівський В.Г., Терентьєва О., Скорченко Ю.А., Бабкін А.В., Біржаков М.Б., Зорін І.В., Квартальнов В.А., Соколова М.В., Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю., Христов Т., Сенін Ст, які описали актуальні проблеми організації та економіки релігійного туризму. Останнім часом над вивченням питань ефективного управління та використання потенціалу релігійного туризму займається багато науковців, дослідників, практиків; серед них значну активність проявляють науковці кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету «Запорізька політехніка»: А. Віндюк, С. Журавльова, В. Зайцева, Т. Бут, Т. Кукліна, О. Корнієнко, Д. Мамотенко, Н. Зацепіна, Д. Гурова, С. Цвілий, С. Булатов та інші.

Основна мета дослідження полягає в тому, щоб визначити та дослідити особливості сучасного стану паломницького і релігійного туризму, а також виявити проблеми та перспективи розвитку паломницького і релігійного туризму в Україні.

Для досягнення мети поставленої цілі завданням є:

- надати загальну характеристику розвитку релігійного і паломницького туризму, визначити його основні види та форми;
- проаналізувати стан релігійного туризму та паломництва в світі і Україні;
- виявити проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму та паломництва в Україні.

Об'єктом дипломної роботи є релігійний та паломницький туризм.

Предметом дипломної роботи є особливості організації релігійного та паломницького туризму.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети у роботі було використано сучасні методи дослідження: системно-аналітичний метод, за допомогою якого було проведено теоретичне узагальнення наукових концепцій, розробок зарубіжних та вітчизняних дослідників, присвячених проблемам релігійного туризму. Для вирішення окремих завдань використовувалися метод статистичного аналізу, за допомогою якого досліджувалась динаміка, структура та організація релігійного туризму в Україні та за її межами, а також проблемно орієнтований – для наукового обґрунтування напрямків вирішення проблеми розвитку релігійного туризму.

У магістерській роботі були використані вітчизняні та світові теоретичні й методичні розробки в області досліджень потенціалу релігійного туризму, матеріали й рекомендації наукових конференцій, семінарів. У роботі використана офіційна нормативно-правова документація з управління туризмом. А також офіційні видання Верховної Ради України та органів виконавчої влади, Державної агенції розвитку туризму України, Міністерства культури та інформативної політики України, статистичні дані

Державної служби статистики України, міжнародних економічних організацій, монографії, наукові публікації, Інтернет-ресурси, власні обстеження.

Базою аналітичної роботи послужили статистичні дані, матеріали міжнародних організацій і української служби державної статистики, публікації, особисті опитування, спостереження та висновки, отримані в ході дослідження.

Наукова новизна дослідження дипломної роботи полягає у її результатах, які мають теоретичну значущість в організації релігійно-пізнавального туризму в Україні, а також є методологічною основою для розробки культурно-історичних, релігійних досліджень туристичної діяльності.

Практична значимість отриманих результатів. Результати досліджень можуть бути використані при розробці релігійних турів.

Апробація результатів кваліфікаційної дипломної роботи. Основні результати кваліфікаційної дипломної роботи були викладені і ухвалені на щорічній науково-практичній конференції викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів: «Тиждень науки – 2021» (м. Запоріжжя, квітень 2021р.). Екологічна безпека держави: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 16 вересня 2021 року). [84].

Структура роботи. Кваліфікаційна дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури (84 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 102 сторінок комп'ютерного тексту, основний зміст роботи викладено на 96 сторінках. Робота містить 9 таблиць, 11 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ ТА ПАЛОМНИЦТВА

1.1. Характеристика паломництва та релігійного туризму

У ХХ ст. швидко розвивається туристична галузь, розвиваються транспорт і зв'язок. Люди мають більше вибору відвідувати святі місця своєї релігії. При цьому вони прагнуть долучитися до духовних досягнень народів інших країн і зрозуміти природу своєї релігії. Можна припустити, що частково це пов'язано з певними релігійними кризами, які відбулися в умовах стрімких змін у різних аспектах людського життя за останні кілька десятиліть. Паломники безпосередньо зацікавлені у приєднанні до релігійних конфесій. Соціально-психологічною основою хадж-туризму є не тільки релігія. Більшість паломників вірять у свої релігійні вірування та святі місця, яким вони поклоняються. Пригоди, відвідувати їхні музеї та виставки – супутні другорядні завдання можуть бути зовсім нецікавими [1, 12].

Паломництво – це спосіб відвідування місць поклоніння за допомогою поклоніння та участі у релігійних церемоніях. Паломництво-найдавніший вид культових дій. Як правило, паломництво зосереджено на долях релігійних обрядів, які можна побачити у найвідоміших місцях [9, 167]. Паломництво (pilgrimage з лат.) – ходьба або сходження до святих місць з ясним значенням для поклоніння. Майже всі релігії та язичницькі культури приймають ту чи іншу форму паломництва. Як правило, паломництво зосереджено на долях релігійних обрядів, які можна побачити у найвідоміших місцях (храмах) [9, 167].

Релігійний туризм є самостійною формою туризму. Має свої форми: паломницький, релігійний та пішохідний туризм. Іноді існують спеціальні туристичні групи, які об'єднують паломників і туристів. Спеціальна поїздка розрахована не менше трьох днів на відвідування релігійних святинь. Спеціалізовані тури які проходять не менше трьох днів з відвідуванням релігійних святих [1, 25].

У процесі паломництва відбувається поклоніння місцям, пов'язаним із життям відомих релігійних діячів. Паломництво поширене практично серед послідовників, усіх відомих та сучасних релігій. Організацією паломницьких поїздок займаються релігійні організації та туристичні товариства, існують

такі, які займаються виключно паломницьким туризмом. Метою паломництва є виконання релігійних обов'язків віруючих, отримання особливих благословень, щоб перешкодити труднощам паломництва, а також участь у більш щедрих і священних релігійних заходах. Зазвичай паломник шукає нову інформацію про землю чи місце поклоніння лише для того, щоб розширити свої релігійні переконання. Проте сучасне паломництво має й суттєвий пізнавальний аспект. Сучасний паломник – людина, яка здійснює подорож, аби лише торкнутися релігійних святинь, побачити місця, пов'язані з історією найбільших релігій, але не брати участь у культових діях. Тут пізнавальні цілі витісняють власне релігійні [1].

Паломництво – є частиною релігії. Важливість полягає в поклонінні священним місцям. Дія або участь у релігійних обрядах, духовний саморозвиток, отримання благодаті, духовне чи фізичне зцілення. Цікаві для католиків і національні пам'ятки Італії, Іспанії та Франції, в тому числі не тільки католицькі храми. Але є ще монастирі і монастирі. Французьке місто Лурд має міжнародну репутацію і приваблює тисячі людей, які сподіваються одужати від смертельної хвороби. Римо-католицька церква досі підтримує паломництво. Група віруючих носила статую Діви Марії з одного храму до іншого, щоб віддати шану.

Паломництво – поширена православна форма богослужіння. Після прийняття християнства в 10 ст. Росіяни почали відвідувати святині за прикладом християн на заході та сході. В основному це робилося пішки. Вони були справжньою прогулянкою, повною небезпек. Після того, як турки завоювали Константинополь у 1453 році, традиція походу на Палестину була практично закінчена. Вони повернулися лише в 19 столітті. Релігійні подорожі є найдавнішою формою туризму, що має глибокі коріння в історії. Звичайно, одним із перших туристів був середньовічний паломник. Через релігійні переконання та цікавість до наших власних переконань та переконань інших в цілому, люди у всьому світі подорожують, щоб відвідати Святу Землі.

Релігійна мотивація має величезний вплив на приплив туристів. Історія релігійного туризму сягає корінням у багато століть. Найдавніші та добре задокументовані відомості про культові подорожі сягають давніх часів. Античності. Найвідоміший культовий центр Греції знаходиться в Дельфах. У оракулі воно загалом мало грецьке значення. Багато мандрівників приїжджали сюди, щоб дізнатися про пророцтва ясновидиці жриці Піфії.

У середні віки міграція, що постійно розвивається, набуває нових рис з релігійних причин. В особливій формі хрестових походів паломництво набуває громадського характеру. Вони були зроблені під прапором боротьби з «невірними» (мусульманами) та звільнення від них святих місць для християн [1, 25].

У наш час релігійні подорожі набули великого значення, але все більшого значення набуває процес перевезення та розміщення туристів без повноцінного відпочинку. Тема релігійного туризму висвітлюється в багатьох популярних туристичних журналах, таких як: «Велика прогулянка», «Український туризм», «Курорти світу», «Сучасне дозвілля», «Активний відпочинок», «Подорожі» та інші. Як це було впродовж кількох століть, релігійні вірування є одним з основних рушійних сил подорожей. Щорічно більше 200 мільйонів людей здійснюють паломництво по всьому світу. Віруючі відправляються на поклоніння святинам з надією на досягнення душевного спокою, позбавлення від важкої хвороби, відчуття єдності з тими, хто є духовно близьким. Вони ходять до культових місць, щоб помолитися і знайти душевний спокій. За останні три–чотири роки в Україні значно зросла паломництво туристів, які виїжджають за кордон з релігійно–освітньою метою. Основними маршрутами таких рейсів були Ізраїль, Італія, Греція, Кіпр, Туреччина, Саудівська Аравія та інші. Найбільш поширеними в нашій країні є такі релігійні вірування, як християнство (православне та католицьке), іслам та іудаїзм. Пам'ятками для релігійних туристів є священні місця та центри релігій. Екскурсії можуть здійснюватися у зв'язку з богослужіннями, святами та фестивалями, які відбуваються в певну пору

року. Під час міжнародної подорожі туристи зобов'язані виконати митні, валютні, візові та інші формальності [1, 75].

Релігійний туризм є частиною сучасної туристичної індустрії. Дедалі популярнішими стають собори, мечеті, релігійні музеї, духовні центри. В даний час паломництво є найважливішим культом богослужіння у буддизмі, індуїзмі, сикхізмі, ісламі та християнстві (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Основні порівняння релігій

Критерії порівняння	Буддизм	Індуїзм	Іслам	Християнство
Джерела віровчення	Типитака зібрання буддистських текстів	Веди священі тексти, санскрит	Коран мусульманське законодавство	Біблія зібрання священних текстів християн
Основи вчення	Через роздуми та споглядання людина може досягти істини, знайти правильний шлях до спасіння і дотримуючись заповідей святого вчення, прийти до досконалості	Монотеїстична релігія, послідовники якої вірять, що Бог виражає себе в різних формах. Можна поклонятися найближчій йому формі Бога, але й поважати інші форми поклоніння інших віруючих людей.	Людина – істота слабка, схильна до гріха, вона не може нічого в житті добитися самотійно. Їй залишається сподіватися на милосердя й допомогу Аллаха	Ідея гріховності людини, як причина всіх її нещастя і вчення про звільнення від гріхів шляхом молитви та покаяння. Проповідь, терпіння, смирення та прощення образ

У буддизмі культура поширювалася в основному завдяки ченцям-місіонерам на схід, північ і південь, паломники завжди заохочувалися на паломницькі походи у ті міста. У наш час багато людей почали багато подорожувати місцями, де жили ченці. Чернець (одягнений у чорне), також чернець (від грец. μοναχός «самотній, відлюдник, відлюдник») – найчастіше особа з релігійної громади, яка веде аскетичне життя за обіцянкою

(обітничею), в монастирській громаді або на самоті. Є також конгрегації, членами яких були мандрівні брати, т. зв. «Жебрацькі накази». Монах і священник – це два різні поняття. від іншої особи, «чужого» (особистий, осторонь, осторонь); «монах» (інакше йому довелося б жити своїм життям інакше, ніж світська поведінка). У найзагальнішому розумінні – людина, яка веде відлюдний спосіб життя і таким чином свідомо обмежується однією метою, наприклад досягнення певного розвитку (просвітлення). У християнстві ранні ченці були людьми, які хотіли жити більш побожним життям, ніж інші, тому вони дозволяли мирському жити. З часом вони почали об'єднуватися в монастир – громаду ченців.

Ченці живуть у монастирях, пустелях і лаврах. Чернечі священники – чорні священники. На відміну від одружених священників, біле священство. Інститут чернецтва є ознакою католицького, православного, індуїстського та буддистського християнства. Монахів ісламу іноді вважають ченцями, але це викликає сумніви, оскільки схожість є чисто зовнішньою, оскільки дервіші можуть одружуватися у своїх будинках і жити своїм життям. Ченці з'явилися в середині I тисячоліття до нашої ери у буддизмі. З третього століття нашої ери християнство з Сирії та Єгипту постало як форма здійснення аскетичного ідеалу, що є відображенням подвійного світогляду, протиставлення душі і тіла, доброго і поганого чернецтва. Немає ченців тільки в протестантизмі. За переказами засновника християнського чернецтва є єгипетські пустельники, святі Антоній Великий і Пахомій. На Русі основоположниками чернецтва є монахи Антоній і Феодосій Печерські, який був створений в XI ст. Києво-Печерський монастир. Чернецтво в Київській Русі формувалося під впливом вчення ченців Василя Великого (сестер Василіанок) і Феодора Студета (Студет), що, безсумнівно, вплинуло на розвиток християнства в сучасних Білорусі, Україні та Росії.

Монахом не може бути чоловік (або жінка), який має фізичні та розумові можливості для одруження та статевих стосунків, та не роблять сім'ю та дітей, з якихось причин чи хвороби. У католицькому християнстві,

наприклад, ченці складають письмову клятву і присягають не тільки через вищевказані обмеження. Перед цим вони отримують благословення батьків, рекомендують пасторів, розглядають запрошення до ордену тощо. Ці обмеження для справжніх ченців є частиною їхнього життя, але вони не є метою. Ченці намагаються вести ангельське життя, свідчити про небо і жити в тілі на землі. Для ченців місія особистого спасіння злилася з місією Церкви (і суспільної). Ченці відмовляються від буденності, відкидають мирські життєві цінності, приймають тимчасові або постійні обітничі цнотливості, благають і підкоряються, а також бажання впливати на світ прикладом (і проповіддю).

У Західній Європі чернецтво поширилося з IV ст. – Бенедиктинці були популярними. Реформи Ключі 10 – 11 століть зміцнили відносини між чернецтвом і папством і сприяли зміцненню папської влади. і підпорядкувати життя і діяльність католицького духовенства значною мірою принципам чернецтва. Злиття монастирських ідей з місією духовенства проілюстрував інститут канонів (*canonici regolari*), який пов'язував священство з прийняттям чернечого постригу. Основним напрямком у католицькій церкві з XIII ст. Були Нищицькі ордени, які займали панівне становище до Контрреформації. Їх витіснили єзуїти та різні чернечі групи. У сучасному світі налічується 213917 католицьких ченців, з яких 149176 є ченцями священства і 908158 є черницями різних монастирських об'єднань [3].

Північний буддизм зберіг традицію паломництва до наших днів. Привабливим місцем для буддистів Махаяни є резиденція засновника буддизму, буддизму, що характеризується ступами, куполоподібними будівлями без інтер'єрів. Крім того, буддисти намагаються відвідувати відомі монастирі. У Росії центром буддистського паломництва є Іволгінський дацан поблизу Улан-Уде. Мільйони людей здійснюють паломництво до сучасної Індії. Серед центрів паломництва місто Варанасі, найбільший релігійний центр, місто сотень храмів. За легендою, свою першу проповідь Будда виголосив біля цього міста. Шиїти та інсусити мають свої святі місця, які

представляють дві основні гілки індуїзму. Митися у водах Гангу – священний акт для кожного індуса.

Слід зазначити, що одна зі світових релігій – іслам – вважає хадж обов'язковою вимогою для кожного мусульманина. Однак, оскільки мусульмани оселилися по всьому світу, ця вимога не є обов'язковою. Тим не менш, паломництво до Мекки залишається дуже бажаним і почесним заходом. Другим за значенням місцем паломництва є Медина, місто Пророка, де знаходиться його гробниця. Єрусалим є святим містом для кожного мусульманина. Звідси, зі священної скелі на горі Морія, передається легенда, що пророк Мухаммед піднявся до Бога і побачив Його (араб. Аль-Фаті Аль-Маркана – Вознесіння пророка). Крім святих місць в Саудівській Аравії (дорожня гробниця в Медині і Кааба в Мецці), які є святинами для мусульман усього світу, є місця поклоніння для мусульман певних сект.

Важливе місце серед християнських вподобань займають паломництва. Це тому, що в християнстві існує давня традиція паломництва та популярного відвідування туристами релігійних місць. Але ці традиції зустрічаються і в інших релігіях. Також фактом є те, що християнство є найчисельнішою релігією у світі, де проживає близько 2 мільярдів людей (майже третина населення світу – християни) [4].

Особливість християнського паломництва значною мірою визначається особливостями релігійної свідомості віруючих, яка, у свою чергу, тісно пов'язана із сутністю віри та релігійною практикою християнства. Мотивами паломництва може бути бажання помолитися до чудотворної ікони в конкретному храмі (монастирі), сходити на сповідь у духовне місце та (або) помолитися відомому релігійному діячеві (священникові, ченцю, старцю), щоб помолитися за те, що Бог зробив. Прийти у храм чи монастир, виконати богоугодні роботи, пожертвувати, взяти участь у благословенні тощо. Віруючі Української Православної Церкви (УПЦ) під час виконання паломництва та походів до монастирів на

прохання свого серця несуть духовний послух. Настоятель монастиря благословляє послух і дає людині конкретний вид праці та її умови [5].

Християнство включає такі основні напрямки: православ'я, католицизм, протестантизм; численні релігійні течії, рухи та деномінації (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Головні відмінності православ'я, католицизму і протестантизму

Сфери порівняння	Православ'я	Католицизм	Протестантизм
Управління	Патріарх, Собор	Тато	Всесвітня рада церков, поради єпископів
Організація	Єпископи мало залежать від Патріарха, підпорядковуються в основному Собору	Існує жорстка ієрархія з підпорядкування Татові, звідси назва «Вселенська Церква»	Діє безліч конфесій, які створили Всесвітня рада церков. Святе Письмо ставиться вище влади Папи
Наука і релігія	На підставі твердження вчених догмати ніколи не змінюються	Догмати можуть бути скоректовані в відповідності з точки зору офіційної науки	-

Паломництво описується в християнстві як особлива форма громадської поведінки з IV століття. Це полегшило появу чернецтва та культу святих. Найпривабливішою метою паломництва була Палестина, Єрусалим, де знаходився храм Гробу Господнього (перша половина IV ст.). Храм Гробу Господнього розташований на горі легендарного розп'яття Христа на місці його труни. У храмі є ряд каплиць, пов'язаних із подіями страждань і смерті Ісуса Христа та які належать до різних християнських церков. Найурочистіші і хвилюючі богослужіння для віруючих проводяться тут напередодні Великодня, свята Воскресіння Христового [20].

Паломництво для християн – відвідування релігійних святинь для молитви, роботи та збору коштів на відновлення та розвиток монастиря чи

храму. Цей вид релігійного туризму являє собою серію паломниць, які здійснюють представники різних релігій. Слово «пальма» походить від слова «пальма» – християнські паломники, які подорожували на Святу Землю в середні віки, приносили звідти пальмову гілку. На Русі це називали паломництвом, а паломництвом вважалися поїздки на Святу Землю на честь Гробу Господнього. За релігійними канонами паломництво повинно тривати не менше 10 днів і переважно припадає на дні релігійних свят.

Паломництво означає особливе ставлення людини до реальності. Психологічні особливості паломників дуже різні. Паломник, у більшості випадків, є глибоко релігійною людиною зі сформованою системою цінностей. Він готовий на деякий час відмовитися від звичного способу життя: кругообігу спілкування, насолоди, їжі, заради досягнення власних духовно-моральних цілей. Ідея паломництва полягає в тому, щоб працювати в певних складних обставинах, які ви добровільно беретеся перебувати в цих умовах. Це символізує готовність людини пожертвувати тимчасовою і тимчасовою субстанцією заради вічної духовності [11, 60].

В індуїзмі, православ'ї та католицизмі, інших конфесіях отримали розвиток піші паломництва, особливо вже існуючими маршрутами. Люди йдуть у паломництва, коли їм не вистачає ритуалів у звичайних місцях. Вони ходять або відправляються в священні місця, які для них найважливіші. В сучасній Україні відродився інтерес до релігії та церкви. За радянських часів релігія не мала великого впливу на туризм [8, 284]. Релігійні святині відрізнялися лише тим, що були історично цікавими та привабливо привабливими естетичною естетикою.

Паломництво буває різного роду, і за кількістю учасників і ознакою родинної приналежності. Розрізняють індивідуальне, сімейне та групове паломництво. Паломництво буває тривалим і коротким. Воно включає в себе відвідування деяких святих місць. Це можуть бути монастирі, храми, природні об'єкти – гори, річки, озера, гаї, печери. Час паломництва частіше всього перепадає на певні свята. У християнстві, наприклад, паломництво до

певного храму чи монастиря можна узгодити в день святкування місцевого святого. Багато паломників збираються у Ватикані, щоб послухати пасхальну проповідь Папи.

Окрім Єрусалиму, визначними місцями є місця народження та праці Христа – Вифлеєм та Назарет [2]. Масове паломництво почалося в середні віки. Сотні тисяч їздили на Близький Схід, щоб доторкнутися до християнських святинь. Паломники прибули з портів Франції та Італії і були добре організовані. З розвитком процесу секуляризації (втрата впливу Церкви на суспільство) інтенсивність паломництва почала зменшуватися, а на початку 20 століття масові паломництва припинилися.

Паломництво – улюблена форма культового служіння у православ'ї. Привабливі для католиків і національні пам'ятники Італії, Іспанії та Франції. Серед них не лише існуючі католицькі собори, а й монастирі та монастирські комплекси. Французьке місто Лурд зросло в усьому світі, залучаючи тисячі людей, які сподіваються одужати від серйозних захворювань. Паломництво – поширена форма богослужіння в православ'ї [17].

Організація групового паломництва – трудомістка діяльність, яку легко можна побачити на прикладі паломництва в Мецці. У середні віки були засновані братства та ордени, щоб допомогти паломникам дістатися до священних місць, які їх приваблюють. Нині організаторами паломництва, як правило, є релігійні організації, які співпрацюють з туристичними агенціями [3]. Метою паломництва є виконання релігійного обов'язку.

Туризм – це низка взаємовідносин і явищ людей, які виникають під час пересування та перебування людей в місцях, відмінних від їх постійного житла та роботи [1]. Турист, який подорожує з релігійних мотивів, – це особа, яка виїжджає за межі звичайного середовища на термін не більше одного року для відвідування священних місць і центрів релігій. Під релігійним туризмом слід розуміти діяльність, пов'язану з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які відвідують сакральні місця та релігійні центри за межами їх звичного оточення.

Паломництво передбачає певне ставлення до дійсності. Психологічні особливості паломників дуже різні. Паломник у більшості випадків є глибоко віруючою людиною зі сформованою системою цінностей. Він готовий на деякий час відмовитися від звичного способу життя: кругообігу спілкування, насолод, їжі, заради досягнення своїх духовно-моральних цілей. Ідея паломництва передбачає діяння перед обличчям труднощів, які добровільно зобов'язуються перебувати в цих умовах. Він символізує прагнення людини пожертвувати тимчасовим і тлінним матеріальним заради вічного духовного. В індуїзмі, православ'ї та католицизмі інші конфесії розробили піші маршрути паломництва, особливо існуючі маршрути. Люди йдуть у паломництво, коли їм не вистачає ритуалів у звичному життєвому просторі. Вони йдуть або йдуть до святих місць, які для них важливіші [7].

Деякі паломники мандрували з міркувань віри, багато інших вирушила просто з любові до подорожі або спонукані мирськими причинами, щоб знайти компанію з веселими супутниками, розважитися з вуличною їжею та іншими задоволення. Паломництво дуже актуальне і зараз. Багато віруючих їдуть до Єрусалиму, щоб поклонитися гробу Господньому. Послідовники ісламу їдуть в Мекку на хадж.

Спеціалізовані тури розраховані як мінімум на три дні, та ключають у себе відвідення паломницьких святинь та архітектурних пам'яток, які у наш час знайомі всім . Частіше за все організації таких турів потребують дозвіл (благословення) настоятеля монастиря [4].

1.2. Види та форми організації релігійного туризму

Релігійний туризм та його різні види представлені різноманітними формами. Різняться два основних напрямки релігійного туризму, кожен з яких має свої особливості:

- екскурсійні тури – їх метою переважно є відвідування пам'ятників, храмів, музеїв;
- організовані паломницькі поїздки – вони передбачають відвідування світових центрів релігій, а також подорож по місцях, що відіграли важливу роль у становленні та поширенні певного віросповідання у різних країнах та релігіях.

У першому випадку люди намагаються збагатити свій духовний світ, розширити свій світогляд і придбати нові пізнання з історичних релігійних джерел. Оскільки культові споруди в багатьох країнах водночас є їх визначними пам'ятками, то стає очевидним, чому набирає популярності екскурсіно – релігійний туризм. Ще один вид подорожей, мабуть, для всіх людей, які подорожують з духовних мотивів та прагнуть поклонитися святиням тощо. Сильні також традиції паломництва серед послідовників іудаїзму. За віруванням існує лише один центр, в якому і може бути, той самий культурний центр. Це місце паломництва всіх стародавніх євреїв – Стіна Плачу. Після того, як її зруйнували римські війська в 70-му році, вона була відстроєна з уламків і нині вважається головним місцем паломництва. Донині стіна є справжнім і важким для євреїв символом їх єдності та зв'язку з історичною батьківщиною ті усім, що було до того часу.

Серед усіх причин для здійснення паломництва можна виділити декілька важливих пунктів:

- бажання зцілювати психічні та фізичні недуги;
- молитися за рідних та друзів;
- знайти благодать;
- робити справу угодну Богу;
- спокутувати гріхи;
- висловлюйте подяку за благословення, надіслані згори;
- виявляє відданість вірі;
- боротьба за мобільність в ім'я віри.

У дев'яностих роках ХХ століття слово «забуте паломництво» увійшло в суспільний словник. З падінням залізної завіси та відкриттям кордонів багато наших співвітчизників поспішили за кордон. Ці поїздки не мали єдиної мети. Але головним чином людьми рухало бажання побачити інші країни, досягти життєвого досвіду інших народів. Деякі з цих поїздок відбулися в країнах, які цікавлять релігійних людей. Наприклад, на Святій землі, в Греції, в Єгипті. У цьому контексті необхідно було визначити ці поняття.

На даний момент паломники широко користуються послугами туристичної індустрії та створили туристичні компанії, які спеціалізуються на організації таких поїздок. На відміну від релігійного усвідомлення чи історії культури, паломництво має певне ритуальне значення.

Ця організація масових відвідин монастирів, святих місць є ніщо інше, як релігійний туризм, який поділиться на декілька напрямків, які різняться від глибини ставлення людей до релігії.

Глибоко вірять – 17% людей. Вони хочуть жити в окремих монастирях. Віруючі – 24% населення. Вони теж хочуть жити в монастирях, але не дуже велику кількість часу. Для цих двох груп метою відвідування релігійних святинь є спілкування за допомогою молитви, робота та збір коштів на відновлення та розвиток монастирів чи храмів. Це так зване паломництво. За релігійними правилами паломництва мають тривати не менше 10 днів і часто відбуваються на релігійні свята. Тепер, за бажанням паломників та/або залежно від можливостей туристичних об'єктів, паломництво може тривати від кількох днів до кількох місяців. Адже зараз багато церков, соборів і монастирів зруйновано і їх відновлення тільки починається. Монастирі часто приймають паломників, які благословляють їх на слухняну працю. І часто таке прослуховування призводить до дуже відчутних результатів.

Паломництво відрізняється від іншого фактичною участю паломників у релігійному житті храму або монастиря, щільністю – особистою участю у відновленні та підтримці життя. Ці люди прагнуть поєднати відвідування

святих місць з активним відпочинком. 35% населення цікавляться релігією. Люди вірять в Бога, але не так суворо ставляться до характеристик і канонів церкви. Вони намагаються відвідувати храми на православні свята та пізні дні (наприклад, у святих джерелах, запалюють свічку, надсилають записку «про здоров'я/відпочинок» рідним та друзям, роблять відповідний фінансовий внесок на відтворення вівтаря, беруть із собою вулична ікона, частина вівтаря, але: проведіть там, хай трохи, навіть не дуже довгі побажання цих людей: якомога комфортніший транспорт, примусова допомога, трансфери, харчування в громадських місцях, часто в ресторанах (у монастирях, крім «екзотики»), затишна вітальня (1 – 2-місна кімната з усіма зручностями в екологічно чистих і чистих місцях), екскурсійне обслуговування, бажана анімація тощо. Ці люди продовжують асоціювати себе з відвідуванням місць активного відпочинку в поєднанні з відвідуванням святих місць. Для них дуже цікавим є відвідування заповідника (національного парку), це гарне місце і місце, де виготовляють і продають вироби ручної роботи.

Не цікавляться релігією, 13% населення. Люди цікавляться не так самою релігією, як тим часом що вони проводять у дорозі і тим, що вони побачать. Вони їдуть відпочивати, змінити обстановку, помилуватися природою та архітектурою навколо, почути фольклор «глибинки», підвищити свій інтелектуальний рівень, вгамувати одвічно людську спрагу цікавості та поспілкуватися з людьми приблизно їх кола, але не пов'язаних з ними ні чим, окрім самої поїздки. Ця категорія отримує найкращі якості. І взагалі, чим менше інтересу до самої релігії, тим більша потреба в комфорті та інтерес до самої релігії, тим більший і більший попит на комфорт. Представники цієї групи це чудово розуміють. Сюди входять діти, хоча це не є цілком правильним.

Мільйони людей здійснюють паломництво до сучасної Індії. Ви можете побачити Паломницький центр на стадіоні Варанасі, він є найбільшим релігійним центром. Шийти і вушити мають свої святі місця, які є двома

основними школами індуїзму. Слід зазначити, що одна світова релігія, іслам, розглядає паломництво як обов'язкову обов'язкову вимову. Однак, оскільки мусульмани оселилися по всьому світу, це прохання не було божевільним. Тим не менш, паломництво в Мекку залишається дуже бажаним і дуже почесним.

Священним містом для кожного мусульманина є Єрусалим. Звідси, зі Священної скелі на горі Морія, як передається легендою, пророк Мухаммед піднявся до Аллаха і побачив свої історичні мусульманські мечеті, які були побудовані на місці Храму в Єрусалимі – Храмової гори. Це Куббат Ас-Сахра (скельний купол, мечеть Омара, 7 століття) і Аль-Акса. Мечеть Аль-Акса розташована в південній частині Храмової площі і є третім за значимістю (після святинь у Мецці та Медіні) мусульманським вівтарем [3].

Крім святих місць в Саудівській Аравії (вуличні святині в Медіні і Кааба в Мецці) які є святими місцями для мусульман усього світу, є також місця поклоніння для мусульман певних конфесій. Шіїти поклоняються онуку пророка імама Хусейна, могила якого знаходиться в іракському місті Кербела. Їхні культові місця пов'язані з діяльністю відомих ісламських діячів на Кавказі. Окрім священного міста Єрусалиму, релігійних євреїв тягнуть також інші міста світу, пов'язані з відомими релігійними діячами. Тому одні із послідовників іудаїзму – хасиди – поклоняються культовому лідеру свого руху – виноградній лозі. Нині будинок Ребе (у Братському провулку). Сильні традиції паломництва в християнстві – католицизмі і православ'ї [19].

Цей релігійний туризм є груповим паломництвом представників різних релігій. Ми можемо розуміти паломництво як спосіб для людей поклонятися святим місцям. Багато різних мотивів спонукають людей йти на хадж. Психологічні особливості паломників дуже різнопланові. Спочатку виконання релігійного обряду (молитва, причастя, сповідь). Релігійні таїнства – найважливіша внутрішня основа, сенс православного життя – другий – духовне вдосконалення. Десятки тисяч різних людей приходять, щоб прийняти наші обітничі духовного харчування. По-третє, він отримує

благодать, духовні та фізичні поради. По-четверте, релігійна освіта. По-п'яте, Поклоніння Святині, Храму, Мощам [14].

Одним із найважливіших аспектів паломництва є їх духовно – освітня структура. Відвідуючи святі місця, люди знайомляться з історією та духовними традиціями монастирів і храмів, культовими особливостями, святими та прихильниками, чие життя та служіння були пов'язані зі святинами паломництва. Паломники мають можливість поговорити з мешканцями монастирів, а не те, які з них є їх ознаками. Важливу просвітницьку роль відіграє також паломництво. Російські монастирі і храми завжди були не тільки місцем духовної діяльності, але й культом. Тут століттями збирали книги, ікони, прикладне мистецтво, народне мистецтво. Монастирі та храми були найважливішими пам'ятками його часу – особливо до 18 пам'яток його часу. Цікаво, що навіть за радянських часів багато монастирів зберегли свою роль культурних центрів і музеїв, незважаючи на те, що втратили своє основне призначення. Існують різні види паломництва. Залежно від кількості учасників та ознаки приналежності до родини розрізняють художні тексти, прізвища та імена. Паломництва бувають довгими і короткими. Раніше, за православними гарматами, паломництвом вважалось паломництво тривалістю понад 10 днів. Залежно від країни, де знаходяться об'єкти, які відвідували паломники.

У християнських країнах піст – це піст, а в Індії – вегетаріанство. Паломництво включає відвідування деяких святих місць. Це можуть бути монастирі, храми, природні об'єкти – гори, річки, озера, ліси, печери. Хадж зазвичай організовують на певні свята. У християнстві, наприклад, паломництво до храму чи монастиря можна організувати в день свят, які шануються в цьому районі. Багато паломників зібралися у Ватикані, щоб послухати пасхальну проповідь Папи [37].

Паломництво на Русі можна розділити на дві самостійні гілки, визначені історією християнства: паломництво на Святу Землю і паломництво на Святу Землю в Русі, як центрі Православної Церкви у світі.

Це тому, що справжні паломники повинні діставатися до святих місць пішки, не використовуючи жоден з видів транспорту. Православне паломництво вимагає ряд своїх особливостей. Перш за все, низька комфортність розміщення паломників у монастирях. Менеджер туристичного ринку Юрій Мінулін працює понад 15 років, розповідає, що мала кількість монастирів має лише готелі або хостели. Внутрішній дискомфорт частково компенсується вартістю менш ніж триразового харчування. Статистичні дані щодо кількості православних паломників в Україні знайти важко. За наявною інформацією, щороку близько 300000 людей відвідують різні ритуали. Середній вік паломників 45 – 50 років. Молодь часто бере участь лише в екскурсіях.

Одним із можливих шляхів розвитку сучасного паломницького маршруту є мобільний молодіжний паломницький табір. Цей вид паломництва дуже підходить для виховання та духовного розвитку молоді. Розповідь про паломництво українського народу до святих місць містить багато яскравих сторінок. Це історія прагнення до святості, історія мобільності. Наприкінці XIX століття кореспондент французької газети побачив життя російських паломників у Єрусалимі і написав: «Люди, які вміють молитися, мають велике майбутнє». На жаль, традиції православного паломництва в нашій країні втрачені.

Таким чином, релігійний туризм має три головні форми:

- а) паломництво;
- б) екскурсійні тури по релігійній тематиці;
- в) спеціалізовані тури, у яких об'єднуються прочани й екскурсанти разом.

Паломництво для християн – відвідування релігійних святинь з метою молитовного обіцянки, праці та збору пожертвувань на відновлення і розвиток монастиря чи храму. Цей різновид релігійного туризму представляє собою сукупність поїздок представників різних релігій з паломницькими цілями. Паломницькі подорожі по суті обумовлені змістовним планом

сакральністю і пов'язані з міфологічними уявленнями його носіїв. Паломницький ритуал як своєрідний елемент об'єднання справжньої людини з минулим, та в іншому контексті, подорожі у часі з метою здобуття духовної рівноваги, задоволення, вирішення проблеми, зокрема та лікування. Паломництво – це своєрідне спілкування із сакральністю або духовне взаємини людини зі світом [3]. Сакральність є значні ідеї суспільно-історичної формації суспільства. Святині – це релігійні чи інші об'єкти, зумовлені духовною цінністю суспільства. Багатоаспектність та багатогранність паломництва обумовлена з погляду всебічного дослідження тим, що духовний світ пов'язаний з історією, культурою, психологією, соціологією, релігіями, суспільством тощо [3].

Можна відзначити подібність і різницю між паломництвом і туризмом. Це найчастіше пов'язано з психологічною стороною та факторами, такими як мотиви та цілі подорожей. Для туристів – прочан також важливий духовний контакт із сакральним об'єктом, емоційна реакція та задоволення від подорожі, нові враження. Туристським паломницьким ритуальним елементом є традиція кидати монети у фонтани або загадувати бажання на мосту [4].

Паломницькі подорожі за всіх часів були дуже актуальними й у сучасному світі, які сприяють вихованню молоді, знайомству з історією, культурою та духовним зростанням. Управлінню туризмом регіонів необхідно розуміти відповідальність за задоволення потреб паломників і туристів, відвідування релігійних центрів може бути пов'язане як з паломництвом до святих місць, так і освітніми або пізнавальними цілями. Мотивація до паломництва відрізняється від інших видів туризму, і ці відмінності можуть мати значний вплив на здатність менеджерів з туризму задовольняти своїх «клієнтів». Паломництво відрізняється від інших відвідувань сакральних об'єктів, оскільки прочани відвідують сакральні місця з метою духовного очищення з попередньою підготовкою, духовним настроєм.

Релігія і духовність – дуже поширена мотивація для подорожей останні кілька десятиліть для релігійного паломництва. Основні напрямки релігійного туризму у світі мають розвиток завдяки зв'язкам зі святими людьми, святими місцями та релігійними святами. Феномен релігійного туризму в останнє десятиліття викликав серйозну дискусію серед багатьох провідних дослідників і практиків, але мало хто зміг поглянути на теорію мотивації або причину попиту і зростання на релігійні напрямки [5].

За всіх часів мотивом до паломництва було прагнення заслужити на порятунок душі. Здійснюючи паломництво, мандрівники долали труднощі та поклонялися найвищій силі. Нерідко спостерігався вплив церкви та неписьменність населення. Подорожували люди з різних станів, як багаті, так і середнього достатку. Нерідко під виглядом паломництва ховалися купецькі чи інші поїздки, оскільки церкви, які отримали офіційне благословення, могли просувати свій бізнес, перебуваючи під захистом церкви. Однією з важливих цілей паломництва були також відвідування святих місць з лікувальними цілями, цей культ паломництва популярний і досі [6].

Споживач паломницького туризму має свої мотиви і це формує споживчу поведінку. У зв'язку з цим для фахівців туристського ринку необхідно чітко виділити правильне уявлення паломницької подорожі та цілі паломництва. Мотиви та потреби допоможуть виявляти очікування клієнтів щодо турпродуктів та цільового ринку.

Згідно Блеквелл Рут існує п'ять характерних рис релігійного туризму:

- добровільні тимчасові та неоплачувані поїздки;
- мотивацією є релігія, віра;
- доповнюється іншими мотивами;
- місцем призначення є релігійні пам'ятки, місцевість (місцевий, регіональний чи міжнародний);
- поїздка до призначення не є релігійною практикою [8].

Таким чином, існує багато мотивів паломництва, такі як бажання відвідати святі та культові місця релігійного центру, вилікуватись від хвороб,

отримати благословення тощо. Важливим аспектом є норми поведінки при паломництві та відвідуванні святих місць, з релігійним настроєм, молитися, не думати про буття та ін.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ І ЙОГО ПРОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз стану ринку релігійного туризму та країни центри релігійного паломництва.

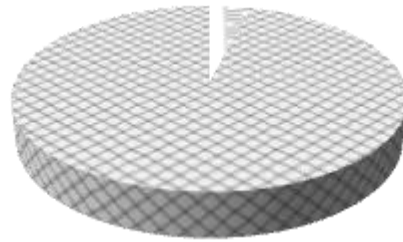
Релігійний туризм історично є першим типом туристичної подорожі, який можна простежити до формування усіх світових релігій нашого часу. На думку багатьох віруючих, кожен православний повинен хоча б один раз у своєму житті відвідати Святу Землю Ізраїлю та Єгипет і відвідати Афон. Ечміадзин відвідує майже кожен вірменин. Католики вважають своїм обов'язком здійснити паломництво до Риму (місто апостола Петра), Сантьяго-де-Компостела (Шлях св. Якова), Лурда, Фатіми, Меджугор'я чи Гваделупи (найвідоміше місце явлень Богородиці Марії). Те саме стосується мусульман, з тією різницею, що їм необхідно здійснити паломництво в Мекку. За оцінками експертів Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), частка релігійного туризму в даний час займає до 20% світового туристичного ринку [96].

В Україні загальна зареєстрована кількість різних релігійних організацій станом на 1 січня 2020 р. становила понад 36 тис і майже 2 тис незареєстрованих (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1. – Види релігійних організацій в Україні

№	Релігійні організації	Кількість, од.
1	православні	19778
2	католицькі	5269
3	протестантські	10635
4	громади іудейського віросповідання	372
5	громади мусульман	286
6	організації східних культів	166
7	інші організації	290
8	Незареєстровані релігійні організації	1728

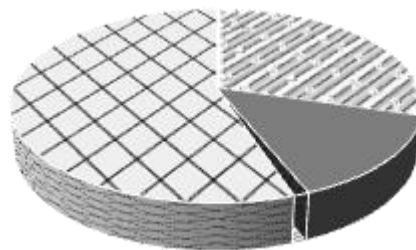
Із загальної кількості релігійних організацій налічувалося: православних – 19778, католицьких – 5269, протестантських – 10635, громад іудейського віросповідання – 372, громад мусульман – 286, організацій східних культів – 166, інших організацій – 290. Окрім того, діяло 1 728 незареєстрованих релігійних організацій. Склад і структуру релігійних організацій України представляють рисунок 2.1 та рисунок 2.2.

Незареєстровані 1728
Зареєстровані 36796

Рис. 2.1 – Склад релігійних організацій

Дані рисунку 2.1 наочно відображують, що серед загальної кількості релігійних організацій України діяло, окрім 96% зареєстрованих, ще 4% незареєстрованих. Дані рисунку 2.2 свідчать про структуру релігійних організацій.

Протестантські 29% ■ Католицькі 14%
Іудейські 1% Православні 54%

Рис. 2.2 – Структура релігійних організацій

За офіційними даними, наприклад, до Греції надходить понад 20 мільйонів гривень туриста на рік, третина з них – паломники [54]. І це не дивно, адже майже в усьому регіоні релігійні об'єкти є одними з найкрасивіших архітектурних споруд та музеїв, особливо за межами столиці та великих міст. Наприклад, у Франції, яку відвідують десятки мільйонів іноземців, 60% загального національного фонду. У найповнішому каталозі туристичних об'єктів України разом із 5285 пам'ятками архітектури та історії наведено природні та штучні храми 1916 року [83].

Іншими словами, храми становлять 27% усіх позначених пам'яток країни. Серед храмів, відзначених з 1916 року, 142 собори, 1298 церков, 255 церков, 156 монастирів, 57 синагог, 14 мечетей, 26 святих місць, 2 місця паломництва. Логічно припустити, що кількість релігійних туристів і мандрівників буде пропорційна кількості цих церков в областях та областях України. Тобто три чверті потоку релігійного туризму буде спрямовано на західну та центральну Україну, близько 14% зосереджено у східних областях і менше 10% – у південних.

Фактичну кількість релігійних туристів і мандрівників в Україні визначити неможливо, оскільки немає статистичних чи аналітичних досліджень щодо цього виду туризму. У Бюлетені державної статистики туризму враховуються лише організовані туристи та мандрівники, які оформили путівки українським туристичним агентствам; Туристи – аматори та туристичні офіси не включені. У 2011 році в Україну відвідали релігійні святині 64756 осіб. З них 41700 (64,4%) були ізраїльтянами, 8200 росіянами, близько 3000 поляками, 2300 білорусами, 800 словаками, 700 молдаванами. Із загального припливу в 21 млн осіб релігійний туризм становив лише 0,3%.

Найбільший наплив паломників в Україну складають євреї, які відвідують синагоги та цвинтарі Києва, Львова, Жовкви, Белзи та представники одного з напрямків іудаїзму (хасиди), які відвідують Меджибіж, де є засновник хасидів Бел Шем Тов. Умань працював і був похований, Левій Іцхак у Бердичеві, Мордехай Тверський у Житомирі, Єгель

Мішель у Новограді-Волинському та ін. Друге місце за кількістю паломників займає російське православне Києво-Печерське паломництво, Почаїв, Святогірська лавра та українські православні монастирі: Троїцький, Вознесенський Єлецький, Георгіївський Дневський, Свята Трійця в Курці, Межирицький, Свято-Богоявленський у Святогу. Кременка в Густині, Спасо-Преображенському, Мгарському, Топловському в Сімферополі.

Третій за величиною наплив паломників з Польщі до католицьких і греко-католицьких святинь. Об'єктами паломництва є переважно храми Львова, Жовкви, Белза, Білої Церкви, Бердикова, Полоні та інших міст, переважно Західної України. Етнічні українці, які емігрували до Польщі під час комуністичних репресій, особливо переважають у релігійному комплексі Жарванця, Крихівському церковному монастирі, Унівському монастирі та інших святинях Західної України. Паломництва надходять із сусідніх країн: Білорусі, Словаччини, Румунії та Молдови значною мірою складають етнічні українці, які через прикордонне положення стали жителями інших країн, а тепер є паломниками різних конфесій в Україні.

У XVIII столітті в Україні існував містичний релігійний напрям в іудаїзмі – хасидизм. Це відправна точка для паломництва, яке включає прибуття хасидів і їх перебування в могилах їхніх духовних вчителів – чесних і рабинів – де відвідувачі вшановують їх пам'ять молитвою. Майже скрізь є місця поховання. Паломництво до Хасі є основним принципом їхніх духовних вірувань. Принаймні раз у житті їм важливо відвідати могилу свого духовного наставника, а найкраща пора року для цього – єврейський Новий рік – Рош Ха-Шана (іврит: *רוש השנה* – Новий рік). Хасидськими місцями паломництва в Україні, крім найвідоміших Умані та Мідзебуза, є також Мукачево, Белз, Бердичів, Брацлав, Гадих, Саджора.

В умовах посилення паломництва виникло багато невирішених проблем. Перше – це перевантажити стосунки з муніципалітетами та жителями, а також міську інфраструктуру, транспортне сполучення, міжетнічне та міжконфесійне взаєморозуміння та безпеку гостей.

У хасидських паломницьких містах інфраструктура не розвинена, оскільки ці міста в Україні, за винятком Умані, переважно невеликі. Щорічно в Беліз приїжджає близько 2 – 3 тисяч паломників, а його населення становить 2343 особи. Люди отримують близько 20 – 30 тисяч хасізі щорічно (населення близько 83 тисяч). Як наслідок, малі міста часто не справляються з великим напливом відвідувачів, що спричиняє різноманітні проблеми, зокрема локальні конфлікти з місцевими жителями. Маленькі міста менш пристосовані до великого напливу паломників, тому хасидське паломництво не таке тривале, як, наприклад, в Умань. У невеликих населених пунктах громадський транспорт часто відсутній (вони невеликі за площею та населенням). Тому до місць паломництва хасиди добираються самостійно. Ця та подібні ситуації завдають незручностей як мешканцям, так і паломникам чи туристам.

Протягом сезону кілька груп паломників вдень і вночі прибувають до синагоги Меджибора, цвинтаря на стародавньому цвинтарі, де похований Баал Шем Тов. За підтримки хасидів за останні роки в селі збудовано великий комплекс елітних готелів, пансіонатів, міні-маркетів і синагог. Хасиди купили більшість будівель біля гробниці Пешта. Часто можна побачити таблички з назвами вулиць і табличками івритом. Поступово місцеве населення витісняється з прилеглих до пам'ятника територій. На прикладі Меджибожа видно, що хасиди вплинули на розвиток індустрії гостинності. Однак ці послуги значною мірою пристосовані до потреб паломників і не завжди ними користуються інші туристи.

Ці приклади є в інших регіонах. Це Белз (Львівська область), де хасидська громада побудувала свій готель на околиці міста; Гадяч (Потавська обл.), де створено один із найбільших в Україні паломницький центр хасидизму Адмор Азакс. Культурну спадщину хасидських місць паломництва зберігають переважно іноземці. Деякі священики, конгрегації та єврейські організації почали благоустрій та реставрацію пам'ятника та сприяти розвитку навколишньої інфраструктури. «Адмор Азакен» у Гадячі –

один із найбільших хасидських центрів, який фінансується американським Фондом родини Джорджа Ролла та за підтримки Федерації української єврейської громади.

У Белзі є багато пам'ятників, які є частиною історії єврейської спільноти. За Вселенське Єврейське Причастя, За Відновлення Обряду – шанувальника XIX століття – звести єврейську стіну з єврейського цвинтаря. Бердичівська синагога (Житомирський район) – ресторан, відновлений за допомогою єврейської громади США. Тут організація єврейської школи, вищої єврейської установи. На початку 1989 року, під час заснування Товариства єврейської культури, яке займалося розвитком аскетизму, були організовані різноманітні заходи, але й ядро єврейської культури (що є початком активної діяльності). У 1990 році Бердичів був засновником Єврейської семінарії.

Садгора (колишнє місто Буковина, нині один із Чернівецьких районів) також є однією з пам'яток хасидського іудаїзму. Тут за кошти єврейської громади зберігаються пам'ятки його історії. Місцем паломництва є гробниця Садіка Фрідмана, яка була оточена стіною та саркофагом у 1990-х рр. Іншим важливим місцем паломництва хасидів у Садгурі є Синагога, яка також була відновлена за підтримки єврейських громад. Єврейська громада також цікавиться пам'ятками Меджибожа, Белза та Гадяча. Часто громада спочатку не зацікавлена в таких ініціативах. Відсутність інтересу в кінцевому підсумку призводить до відсутності плідного діалогу між місцевою владою та хасидською громадою. Результат – хаотичне будівництво, комунальні платежі, закриті громади навколо паломництва тощо. Наприклад, у Меджибожі у 2016 році хасиди побудували ще один паломницький центр, будівництво якого не було дозволено місцевою владою. В результаті єврейські старожитності стали важливими для хасидської громади, але стало важко визначити їх як спільну культурну спадщину громади.

І влада, і місцеве населення повинні розуміти, що співпраця з єврейською громадою сприяє розвитку паломництва, а, відповідно,

активізації туризму, інтересу гостей до історії міста. Таким чином, загалом це сприяє його розвитку та збільшенню кількості робочих місць (шляхом будівництва єврейських та хасидських паломницьких центрів, синагог та інших пам'яток культури, організації інфраструктури та туристичного обслуговування). Паломники приходять до святих для них місць у певні важливі дати. Хоча не завжди, такі візити дають можливість збільшити кількість робочих місць для місцевих жителів, які можуть спонсорувати туристичні об'єкти та розвивати паломницьку інфраструктуру.

У 2015 році 138 тис. іноземців відвідали Україну з «туризмом» і 720 тис. з «іншими» цілями (культурний, спортивний, релігійний та інші обміни) [55]. Якщо припустити, що частка релігійних туристів серед них сягає середньосвітового рівня 15 – 20%, то кількість іноземних релігійних туристів в Україні не перевищує 115 – 150 тис. осіб. Також неможливо точно визначити, скільки громадян України виїхало за кордон з релігійними цілями. Прикордонна статистика свідчить, що у 2015 році 2 мільйони 275 тисяч українців вирушили в приватні поїздки, 185 тисяч – у відрядження та 207 тисяч – в організовані туристичні поїздки. З них 1498000 мали путівки від українських турфірм (88% – турфірми Києва). З них лише 84000 (5,6%) подорожували з «іншими цілями», у тому числі з релігійними [88]. Якщо припустити, що всі «інші» релігійні, то ця цифра в 84 тисячі осіб буде представляти весь приплив виїзного релігійного туризму. Куди саме подорожували «інші» також неможливо. Оскільки 72% громадян України є православними, за логікою, основним паломництвом і релігійним припливом має бути Свята Земля – Ізраїль та Палестина.

Згідно зі звітом першого туру 2015 року, кількість туристів, обслугованих туристичними суб'єктами в Україні, становила 1815 тис. туристів (виїздили за кордон – 1498 тис., внутрішні – 302 тис.), а кількість туристів досягла 65 тис. Приплив досяг 2,2 млн осіб [88]. Якщо припустити, що всі активні віруючі здійснюють релігійні екскурсії виключно з релігійними цілями, їхня частка в загальному напливі туристів

коливатиметься від 8,5% до 20%. Тоді, за нашим припущенням, релігійний туризм приймав не більше 160 – 360 тис. поїздок та організованих поїздок, з них 120 – 300 тис. – закордонних, і лише 25 – 60 тис. – внутрішніх. Звичайно, пасивні (маргінальні) віруючі беруть участь у релігійному туризмі, але активні віруючі подорожують не лише з релігійними цілями. Поїздку до Туреччини, Єгипту чи Чорногорії не можна віднести до релігійної подорожі. Слід також зазначити, що протестанти (24% активних віруючих, за даними українських соціологів) не поклоняються іконам, реліквіям та іншим святиням, не беруть участі в місцевих прощах, їздять лише на Святу землю та місіонерські поїздки. Тому ми вважаємо, що частка релігійного туризму в Україні в загальному туристичному потоці майже не перевищує 8 – 10%, але, швидше за все, нижча.

Тобто рівень розвитку релігійного туризму в Україні, щонайменше, в 2 рази нижчий за середньосвітовий. З іншого боку, ви можете спробувати оцінити масштаби місцевого релігійного туризму, відвідавши основні релігійні об'єкти. Національним центром паломництва, безумовно, є Київ, де зосереджені православні святині, є собори та державні центри всіх релігій і конфесій. Собори Києво-Печерської Лаври, Софії, Володимира та Михайла відвідують у поїздках майже всі гості Києва – організовані чи туристичні любителі, незалежно від віросповідання та національності. Усі релігійні об'єкти міста мають велику літературу, фотоальбоми, сувеніри та інформацію про місця, а кваліфікованих екскурсоводів не бракує. Цього року кількість відвідувачів Києва становить 36 мільйонів. За даними Головної статистичної служби міста Києва, з 2007 року столицю щорічно приймає близько 1,83 млн туристів.

У 2013 році Київ відвідала рекордна кількість 2,42 млн. осіб. Кількість українців, які побували в столиці в той рік, було майже рівним кількості іноземних гостей: відповідно 903 і 927 тис. осіб. За 9 місяців 2015 року столицю відвідало 824 тисячі іноземних туристів, у тому числі 142 тис. росіян, 89 тис. ізраїльтян, 64 тис. білорусів, 59 тис. американців. Однак нема

даних про розподіл цих туристів за метою поїздки. Хто з них туристи релігійні, треба догадатися.

Ми бачимо, що львів'яни вперше вказують на частку релігійного туризму в загальному туристичному потоці – $1/3$. Таким чином, кількість релігійних туристів у місті досягла близько 700 тис. осіб. Якщо те саме правило стосується гостей Києва, то потік проникливих релігійних туристів до столиці становить близько 600 тисяч осіб – менше, ніж у Львові. Обласним паломницьким центром на Правобережній Україні є Почаївська Свято-Успенська лавра в місті Почаєві Тернопільської області – друга після Києво-Печерської православної лаври Московського патріархату. Тур Почаївської лаври особливо цікавий для православних, оскільки організовується екскурсія по руїнах Лаври. Віруючі можуть доторкнутися до чудотворної ікони Божої Матері, відвідати склеп із мощами Іова та Амфілохії та сусідній Скит Святого Духа в Почаєві, піднятися на гору Божу та набрати води з джерела Святої Анни. Поїздки до Лаври організовуються з усіх обласних центрів країни [80]. Щорічно його відвідує близько 500 тис. туристів [59]. Всі вони вважаються релігійними. Обласним центром православного паломництва на Лівобережній Україні є Свято-Святогірська Успенська Лавра Донецької області, третя в Україні.

У лаврі зберігаються три чудотворні ікони Божої матери – «Святогірська чудотворна», «Казанська» і «Троєручица». Лавра являє собою величезний комплекс, ідеальний для паломництва. При Лаврі є готель з безкоштовним перебуванням протягом 3 днів, трапезна, музей, проводяться екскурсії. Її популярність далеко переступила межі Донецької області. На святкування на честь Святогірської ікони Божої Матері 30 липня прибуває близько 10000 паломників із «всієї Святої Русі» [63]. Місто Святогірськ являє собою курорт; у ньому розташовано 59 закладів розміщення туристів, санаторно-курортних, оздоровчих і рекреаційних та 24 дитячих оздоровчих заклади.

За даними місцевої влади, під час оздоровчого сезону місто прийняло близько 1,2 млн людей на оздоровлення та відпочинок і логічно вважати, що майже всі туристи відвідали Лавру. Проте звіти Державного історико-архітектурного заповідника показують, наприклад, що у 2011 році було виконано лише 2210 рейсів, які відвідали 32700 осіб [57]. Ця величезна розбіжність у даних свідчить про рівень анексії (або обману) та рівень релігійності населення Донбасу. Жарванця сама по собі є найбільшим паломницьким центром – невелике село за 60 км від Тернополя, але один із 15 світових центрів Марії, визнаних католицькою церквою. Тут, на місці явлення Богородиці, знаходиться чудотворна ікона Божої Матері Жарванця – одна з найдавніших в Україні. Ікона випромінює неймовірне тепло, має велику силу, багаторазово припиняючи ворожі атаки, цілющу джерельну воду, інвалідів і хворих. Жарванця має статус паломницького центру з XVII століття і була відновлена в пострадянський період. Для тисяч паломників ми облаштували співоче поле на 50 тисяч людей, стоянки, молодіжні центри [29]. Попередні фестивалі тут відбуваються з травня до пізньої осені. Тут немає ні готелів, ні ресторанів – 38 паломників заїжджають і їдять у місцевих.

Паломництва до Жарванців часто здійснюються традиційним способом – пішки з Тернополя. Іноді ходять пішки зі Львова та Закарпаття. Іноді на хадж їдуть до півмільйона людей. Звичайно, всі ці люди релігійні туристи. Новим великим центром паломництва греко-католиків став Джублік – місцевість поблизу села Нижнє Болотнє Іршавського району Закарпатської області.

Тут 27 серпня 2002 року відбулося явлення Божої Матері для молодих дівчат Олинки та Мар'янки. Сьогодні в урочищі створено два монастирі, збудовано літню святкову церкву, готель та будинок для паломників. Над джерелом, де з'явилася Богородиця, стоїть дерев'яна каплиця Богородиці, а навколо храму – Хресна дорога. Щомісяця 26 і 27 числа в Джубліку проходять свята та паломництва, а з 24 по 27 серпня на згадку про його

проголошення в Джублік приїжджають тисячі паломників з України та всього світу. Проводиться молодіжна християнська конференція. Від Львова до Джублика створений найбільший (300 км) хресний хід у світі. Однак точних даних про кількість паломників немає.

Завдяки багатовіковому історичному розвитку Україна нині є багатоконфесійною країною. Більше 97% релігійних конфесій, зареєстрованих сьогодні в Україні, є християнами. Приблизно половина є православної традиції. Решта майже порівну по розділу католиків та протестантів. Категорія «традиційних» (неофіційних) церков включає три основні суб'єкти, якими управляє Православна Церква (Українська Православна Церква (під юрисдикцією Патріарха Московського) – УПЦ МП, Українська Православна Церква Патріарха Київського-УПЦ КП, Українська Автономна Православна Церква та Католицька Церква, таке суспільство можна вважати деякими протестантськими конфесіями лютеран, баптистів, п'ятидесятників В Україні також представлено одну з «дохалкедонських» Церков – Вірменську Апостольську Церкву.

У країні також проживають і представники юдейства та мусульманства. Наприкінці 80-х років XX ст. в Україні виникають і неязичницькі суспільства. Інші релігії та релігійно-філософські напрямки (буддизм), особливо нетрадиційні та сучасні релігійні течії, динамічно збільшуються в суспільстві [8, 125].

Усі ці конфесії пройшли різні періоди свого розвитку, їхня діяльність вплинула на суспільне та духовне життя України, вони зробили вагомий внесок у скарбницю національної культури. Більшість із цих сект мають вівтарі, святі місця та пам'ятники, їх представники збудували багато сакральних пам'яток архітектури (монастирські комплекси, пустельники, храми, каплиці, молитовні будинки тощо), які є невід'ємною частиною історико – культурної спадщини України. Їхні вівтарі та релігійні центри стали місцем поклоніння багатьох паломників, які відвідують як вітчизняні, так і іноземні туристи.

Численні монастирі розташовані по всій Україні – православні монастирі знаходяться майже в кожній області республіки, на заході переважають католицькі монастирі, в Криму збереглися давні вірменський і суфійський (ісламський) монастирі. Наприкінці ХХ століття у Донецькій області було збудовано буддійський монастир. Більшість монастирів діють, багато хто перебуває у процесі відновлення, деякі – у процесі передачі релігійним громадам. Найменша кількість будівель зруйнована, частина монастирів є предметом спору про належність тієї чи іншої християнської конфесії [22, 183].

Майже всі монастирі заявляють про свою відкритість для відвідування туристами. Ряд монастирів організовує паломницькі відділи, облаштовує готелі для ночівлі паломників, надає безкоштовний стіл. Розвиток релігійного туризму вважається одним із пріоритетів української економіки та підтримується державою, у тому числі спрямовуваними на розвиток інфраструктури релігійних турів бюджетними коштами.

У 988 році була заснована Київська єпархія, одна з перших єпархій давньоруської держави – Київської Русі. З цього часу на її території стали з'являтися православні монастирі, кількість яких з часом змінювалася різноспрямовано. У радянський період – з 1918 по 1987 рік – значну кількість монастирів було закрито. Їхнє відродження почалося з 1988 року і триває донині. У 2000-ті роки провідною в Україні релігією за кількістю прихильників залишається християнство – православна, уніатська (греко-католицька) та католицька конфесії [23, 34].

Українська православна церква (УПЦ) у пострадянський період зазнала розколу і наразі розділена за підпорядкуванням на УПЦ Московського патріархату (УПЦ МП), [УПЦ Київського патріархату (УПЦ КП), Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та низку дрібніших церков. 69% православних України відносять себе до УПЦ МП, її вплив найбільш сильний на Центральній, Східній Україні та південних областях, зокрема, в

Криму. Значний вплив на Центральній Україні має і УПЦ КП. [3, 196] УАПЦ, що виділилася у 1990-ті роки з УПЦ КП, не має монастирів в Україні.

На Західній Україні більшість віруючих дотримуються уніатства та католицизму. Греко-католицька або уніатська церква (УГКЦ) є, по суті, представництвом папи римського в Україні. Значення Римо – католицької церкви (РКЦ) в Україні не таке велике.

Статут РПЦ називає монастирем «церковний заклад, в якому проживає та здійснює свою діяльність чоловіча чи жіноча громада, що складається з православних християн, які добровільно обрали чернечий спосіб життя для духовного та морального вдосконалення та спільного сповідання православної віри». Монастир може мати подвір'я, що є «громадом православних християн, що перебуває у віданні монастиря і перебуває поза її межами».

Станом на початок 2010 року в Україні діяв 191 монастир УПЦ МП, з них 96 чоловічих та 95 жіночих. Загальна кількість послушників – 5103, з них 1955 ченців і 3148 монахинь. Києві (XII століття), на території якої розташований чоловічий монастир. При Лаврі працює готель, паломницький відділ, який організовує екскурсії Лаврою. Лавру включено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, але може втратити цей статус через численні перебудови [23, 167].

У місті Почаєві Тернопільської області знаходиться чоловічий монастир Свято-Успенська Почаївська лавра (XIII століття), у цій же області – Загаєцький чоловічий монастир (XVII століття), в якому зберігається чудотворна ікона Пресвятої Богородиці «Всемилостива». У місті Святогірську Донецької області розташований чоловічий монастир Свято-Успенська Святогірська лавра (за різними оцінками, VIII – IX або XV століття), знову освячений у 2004 році. При цьому чоловічий монастир у 1997 році створив національний парк «Святі гори», у січні 2010 року вийшов указ президента України про його розширення. У монастирі зберігається

Святогірська ікона Божої Матері. Паломникам надається безкоштовний обід та готель [24, 61].

За наведеними «Щоденним журналом» даними соціологів, у 2007 році УПЦ КП володіла 34 монастирями, найбільшими з яких є чоловічі монастирі:

- Свято-Михайлівський (укр. Київ-Михайлівський чоловічий монастир) Золотоверхий (Золотоверхий) у Києві;
- Видубецький (Видубецький) Свято-Михайлівський (Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир) у Києві;
- Свято-Феодосіївський ставропігійний (Свято-Феодосіївський ставропігійний чоловічий монастир) у Києві;
- Свято-Георгіївський на Козацьких Могилах (Свято-Георгіївський чоловічий монастир на Козацьких Могилах) у селі Пляшеве Рівненської області, паломники розміщуються при монастирі;
- Свято-Миколаївський на Волинщині (Свято-Миколаївський чоловічий монастир) у селі Жидичин Волинської області;
- Свято-Миколаївський (Свято-Миколаївський чоловічий монастир) у місті Богуславі Київської області [24, 85].

Релігійно-інформаційна служба України повідомила про відкриття у 2010 році ще двох монастирів УПЦ КП – Свято-Вознесенського чоловічого монастиря у селі Радківці Чернігівської області та Свято-Георгіївського жіночого монастиря у селі Білоцерківці Полтавської області.

На території України розташований один монастир Вірменської апостольської церкви (ААЦ) – «Сурб Хач» («Святий хрест»), який був центром місцевої єпархії ААЦ у XIV-XVIII століттях. Монастирський комплекс знаходиться поряд із містом Старий Крим та є пам'яткою національного значення. З 1925 тут був розташований піонерський табір, а під час Великої Вітчизняної війни монастир був зруйнований і пограбований.

З 1994 року в храмі «Сурб Ншан» (Святого знамення) при монастирі розпочалися богослужіння, у 2002 році «Сурб Хач» було передано у відання Української єпархії ААЦ, а влада Автономної республіки Крим виділила

кошти на реставраційні та відновлювальні роботи, які завершилися. річчя монастиря. 2008 року президент Вірменії Серж Саргсян запропонував включити «Сурб Хач» до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 2009 році в «Сурб Хач» з'явився перший у пострадянський час чернець.

Монастир відкритий всім бажаючих. На час проведення вірменського свята Вардавар, яке відзначається на 98-й день після Великодня, до монастиря з'їжджаються тисячі вірмен. Проводяться міжнародні конференції. 30 березня 2009 року Національний банк України випустив в обіг присвячену монастирю «Сурб Хач» пам'ятну 10-гривневу срібну монету із серії «Пам'ятники архітектури України». У грудні 2009 року влада Криму виділила гроші на розвиток етнографічного музею, що працює на базі монастиря.

За інформацією Української греко-католицької церкви (УГКЦ), станом на початок 2010 року в Україні діяли 9 чоловічих та 18 жіночих уніатських чинів та конгрегацій, у монастирях яких жили та працювали 675 чоловіків та 847 жінок [1, 85].

Василіани – Орден (чин) святого Василя Великого (ОСВВ, або ЧСВВ) – мають 28 чоловічих монастирів – у Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій областях, у містах Києві, Луцьку, Львові. Жіночі громади василіанок існують при чотирьох монастирях.

Монастирі Студитів розташовані у Львові, Уневі (Унів) Львівської області, Яремчі Івано-Франківської області, селі Колодіївці Тернопільської області (контемплативний монастир святого Теодора Студиту), у селі Якторів Львівської області (Святопокровський жіночий монастир черниць студійського). Святоуспенська Унівська лавра у травні 2009 року стала ставропігією патріарха УГКЦ. Монастир Унева місцеві турфірми включають до екскурсійних маршрутів.

У Львові на вулиці Івана Франка працює чоловічий монастир Святого Климентія (Ордену Найсвятішого Визволителя, або редemptористів). В Одесі

на вулиці Малиновського розташований чоловічий монастир отців-сезіанців, для туристів там працює хостел. Руїни францисканських монастирів збереглися у містах Кам'янець-Подільський Хмельницької області та Містечко Львівської області [20, 67].

У місті Бердичеві Житомирської області знаходиться чинний католицький чоловічий монастир ордена босих кармелітів, відновлений за фінансової участі місцевої влади. З 1990-х років монастирі босих кармелітів діють також у Харкові та Києві. Пам'ятниками архітектури Львівської області є:

- домініканські чоловічі монастирі у селищі міського типу Підкамінь (XVII століття), у містах Львів (XVIII століття), Нестерів (XVII століття), жіночий монастир у місті Белз (XVII століття);
- комплекс будівель чоловічого монастиря капуцинів у селищі міського типу Олеско (XVIII століття);
- бернардинські чоловічі монастирі у містах Львів (XVII століття), Самбір (XVIII століття), Сокаль (XVII століття), Червоноград (XVIII століття);
- чоловічі монастирі кармелітів у місті Львові (XVII ст.), у селі Соседовичі (XVI ст.);
- жіночий монастир бенедиктинок у Львові (XVI століття);
- будинок жіночого монастиря вірменських бенедиктинок у складі ансамблю Вірменського собору у Львові (XIV століття);
- жіночий монастир босих кармеліток у Львові (XVII століття).

Єдиний в Україні суфійський монастир поблизу Євпаторії, аскетичний «Текі-дервіш» (монастир дервішів), був збудований, за різними оцінками, у XI чи XVI столітті. На території Текії знаходяться мечеть, мінарет, медресе, приміщення монастиря, а також зруйнований у 1933 році цвинтар шейхів та дервішів. У приміщенні медресе працює музейна експозиція етнографічного центру. Текі охороняється державою [11, 305].

Буддійський монастир Шейчен-лінг («Обитель великого знання») було відкрито 5 травня 1993 року у селищі Ольгинка Волноваського району Донецької області. Настоятель монастиря, преподобний Дорже Жамбо Чойдже-лама, є водночас головою Духовного управління буддистів України. 19 серпня 2009 року було освячено храм монастиря. Тут щорічно, в 15-й місячний день першого літнього місяця, святкується день Весак (Вайсак) день народження, просвітлення та смерті Будди Шак'ямуні.

Сторонні особи на територію монастиря не допускаються. Однак для бажаючих монастир кілька разів на місяць проводить відкриті платні медитативні практики (ретрити) вартістю від \$ 25 (3-денний ретрит) до \$ 100 (14-денний ретрит). На базі монастиря працює Центр медицини Тибету.

За визнанням священнослужителів, одна з основних проблем усіх сучасних монастирів – і не лише в Україні – збереження церковного життєвого устрою за відкритості для туристів. Багато туристів далекі від церковності, крім того проблема змирення виникає і у випадку, коли монастир перетворює свою відкритість на інструмент збирання грошей.

З метою ухилення від мирських спокус та збереження традиційного церковного життя монастирі часом обмежують ступінь доступності для мирян. Так, монастир ААЦ «Сурб Хач» відхилив пропозицію адміністрації Криму про надання йому статусу відділу етнографічного музею, зберігши статус духовно-церковної установи [16, 55]. Задля збереження усамітнення далеко не кожному дозволено вхід на територію буддійського монастиря Шейченлінг.

Існує проблема боротьби за будівлі монастирів між конфесіями. РПЦ вважає, що їй мають бути передані колишні православні монастирі, «захоплені» уніатами з XVII століття, а потім перебудовані в католицькому стилі, як це сталося, наприклад, із жіночим монастирем у селі Зимне Волинської області. Предметом претензій є, в основному, монастирі Львівщини – Свято-Онуфріївський (XIII століття), Унівський (XV століття),

Крехівський (XVII століття), у Пліснеску (XII століття), у Лаврові (XV століття).

УПЦ МП бореться за парафіян і за церковне майно з УПЦ КП, поступово перемагаючи в цій суперечці – наповненість «московських» храмів в Україні суттєво вища за «київські», кількість насельників монастирів УПЦ КП також буває невеликою.

Києво-Печерська та Святогоська лавра, Почаїв, Зарваниця, Мгарський монастир - карта України поцяткована святими місцями та паломницькими маршрутами, а поїздки на прощу стає все більш популярним пише у своєму свіжому номері журнал Новінар [31, 15].

Щорічно на Святу Землю відправляються сотні тисяч паломників з України та з-за кордону. В українських єпархіях і храмах діє близько 115 агентств паломницького обслуговування, які організовують поїздки для десятків тисяч паломників. Відповідно, кількість клієнтів зростає на 10 – 15% на рік. Газета зазначає, що люди ходять до святих місць з релігійних мотивів або з туристичних інтересів.

На постійно зростаючому попиті заробляють не лише церкви, а й світські туристичні агенції. Новинар пише, що, хоча раніше паломники подорожували пішки, тепер Церква послабила вимоги до подорожей, усі фізично та фінансово виснажені й подорожують пішки, автобусом, машиною чи потягом. Наталія Содіна, екскурсовод паломницької служби Софія Київська при Українській православній церкві Московського патріархату, розповіла, що одразу після розвалу Союзу паломники були менш вимогливими до умов поїздок [31, 84]. Доводилося спати на матраці, на підлозі в монастирі. Наразі не всі витримують такі випробування. Сучасний паломник вимагає вже набагато більшого комфорту: двомісного номера лаврі чи світському готелі.

Далі наведемо коротку характеристику деяких релігійних центрів України. Василіанський монастир Св. Миколая, відомий і надійний релігійний центр в Україні, за останні роки перетворився на важливий центр

релігійно-пізнавального туризму. Монастир знаходиться за 12 кілометрів від Жовкви та за 3 кілометри від с. Кречів, розташований біля підніжжя Побійни, між пагорбами Розточ, вкритими буковими та сосновими лісами. Це комплекс із костелом Святого Петра. Миколая та дзвіниця, келійні будівлі, господарські будівлі, старі оборонні стіни та вежі [31, 91].

Згідно з народними легендами, монастир заснували ченці Києво-Печерської Лаври Йоїл та Сильвестр. Вони оселилися у верхів'ях скелі, яка згодом отримала назву «Скеля Йоїла», келіях, і на її вершині збудували каплицю Покрови та поруч каплицю Петра та Павла [6, 85].

Свято-Троїцький Корецький монастир. Давня обитель, яка веде свою історію з XI ст., розташована на березі річки Коряга. Двічі монастир руйнували: спочатку монголо-татари у XIII ст., а у XV – кримські татари. У середині XVIII ст. обитель майже 50 років перебувала під владою католиків. Але щоразу після занепаду за допомогою корецьких князів та місцевих жителів чорниці відновлювали життя монастиря. Сучасний архітектурний комплекс монастиря сформований у XVII – XVIII ст.

Софійський собор – всесвітньо відома пам'ятка історії, архітектури та монументального мистецтва першої половини XI ст. Собор збудований у період розквіту Київської Русі за князівства Ярослава Мудрого. Назва собору походить від грецького слова «софія» – мудрість. Побудований як головний метрополітний храм Русі, Софійський собор був у давнину суспільно-політичним та культурним центром Київської держави. У соборі відбувалися урочистості з нагоди сходження на престол київських князів, прийом іноземних послів; біля собору збиралися київські віча, тут велося літописання та була створена Ярославом Мудрим перша вітчизняна бібліотека [6, 92].

Свято-Успенська Святогірська Лавра – розташована на правому березі Сіверського Дінця, на схилах мальовничих крейдових гір, що нависли над водою, які здавна називали Святими. Свята Гора записується з 1526 р. у писемних матеріалах монастир у скелі згадує вірш з 1624 р. Є дві версії створення монастиря. Деякі кажуть, що монастир був заснований ченцями

Печерської лаври, які залишили Київ, а монастир був зруйнований монголами в середині 13 століття. Святогірський, Свято-Успенський та Зимненський монастирі належать до найдавніших святинь України-Русі. Стародавні волинські переклади свідчать, що у 1001 р. на високому березі річки Луга, київський князь Володимир Святославич збудував два храми та терем. Це місце на західному кордоні Русі стало зимовою резиденцією князя Володимира [6, 103].

Монастир Покров Божої Матері – це давня споруда Харкова. Храм збудований у 1689 р. (висота 45 м, двоярусний, у нижньому ярусі – зимова Хрестовоздвиженська церква, висота 6 м, а у верхньому – літня Покровська). Храм повторює розміри та форми давніх дерев'яних церков тутешнього краю – Слобожанщини, є типовою українською церквою, але кам'яною, з елементами російської архітектури у зовнішній обробці. На заході храму збудована водночас з ним кам'яна чотириярусна дзвіниця, яка має вигляд оборонної вежі та входила до системи укріплень Харківської фортеці. Обитель при храмі заснована у 1726 р. Тоді ж сюди з Білгорода перевели діючу там із 1721 р. Слов'яно-греко-латинську школу та перетворили її на Харківський колегіум, який був видатним центром освіти Слобідської України до початка XIX ст. Звідси вийшли багато визначних духовних і світських діячів свого часу. У 1786 р. до монастиря перенесли шановану на Харківщині чудотворну Озерянську ікону Божої Матері, яка спочатку була в Озерянській пустелі, а потім у Курязькій обителі.

Число католиків в Україні оцінюється в 4 – 5 мільйонів людей. За даними сайту catholic-hierarchy.org, у 2005 році кількість католиків країни становила 4 мільйони 766 тисяч осіб, тобто 7,3% населення. З них близько 4,4 мільйонів становлять греко-католики, 500 – 800 тисяч католиків латинського обряду.

Як, показав аналіз сайтів туристичних фірм [90], абсолютна більшість туроператорів і турагентів пропонує індивідуальні, сімейні і групові путівки практично в усі країни світу, не обтяжуючи себе турботою з

укомплектування паломницьких груп. Зокрема, сприяння та нагляд за релігійним туризмом в основному створюються релігійними організаціями або спільно з вами, відділами паломництва, центрами, офісами та туристичними агентствами. З 2005 року Українська православна церква Московського патріархату створила відділ або паломницьку службу в кожній зі своїх єпархій та зареєструвала право на туристичну діяльність. На сьогодні зі своїми сайтами діють паломницькі служби УПЦ-МП «Странник» 39 (Дніпропетровськ), «Одигітрія» (Запоріжжя), «Паломницький центр Істоки» (Київ), «Святині Православ'я» (Київ), «Київський Єрусалим» (Київ), «Христофор» (Луганськ), «Метеора» (Мукачеве), «Готія» (Сімферополь), «Купель» (Сімферополь), «Піліgrim» (Сімферополь), в Кіровограді, Одесі, Сумах, Харкові, Херсоні, Хусті.

Наприклад, паломницький відділ Харківської єпархії відкрито з благословення митрополита Харківського і Богодухівського Никодима в 2005 році. Він організує паломницькі поїздки по всіх Святих місцях України, Росії та здійснює зарубіжні поїздки на Святу Землю (Ізраїль), на Святу гору Афон, в Грецію, Німеччину, Італію, Францію, Грузію, Туреччину, по інших країнах. Територія України насичена великою кількістю Святих місць, що зберігають давню духовність, історію і святість нашої землі. Ось далеко не повний список Святих місць до яких цілий рік стікаються паломники з усіх місць: Свято-Успенська Ніколо-Василівська обитель, Мгарський чоловічий монастир, Корецький ставропігійний жіночий монастир, Топловський СвятоПараскевинський монастир, Херсонес (місце хрещення рівноапостольного князя Володимира), Свято Троїцький собор у Чернігові (мощі прп. Лаврентія і свт. Феодосія Чернігівських), Свято-Троїцький собор у Сімферополі (мощі свт. Луки Кримського (Войно-Ясенецького), безліч святинь і мощів святих в трьох Свято-Успенських Лаврах. Харківський паломницький відділ пропонує свої послуги з організації поїздок до визначних для релігійного життя місць України по таких маршрутах [78].

Результати статистичних досліджень показують, що лише близько 1% від загальної кількості статистиків, що лише близько 1% від загальної кількості віруючих, віруючих, що від'їжджають, віруючих, країн, які традиційно вважаються центри паломництва розташовані в такому порядку: Росія (35%), TN (310).

Одним із найважливіших факторів здійснення релігійних поїздок до країни є періоди відзначення релігійних та державних свят. Аналіз періодів часу в управлінні туристичними фірмами є важливим для всебічної підготовки та організації релігій. Збіги релігійних свят у пік туристичного сезону створюють додаткові труднощі в організації релігійного туризму як екскурсовода.

Візити представників різних конфесій до різних країн з релігійною метою, на мою думку, пов'язані зі встановленням свят у цих країнах. На чолі щорічного святкового кола Православної Церкви – Великдень, найшанованіше християнське свято. Потім настає дванадцяте свято.

Католицька церква також має свої особливості, які підтверджуються в церковному календарі. Початок церковного року збігається з початком Різдвяного посту, який припадає на 29 листопада. Як і в інших календарях, католицький календар має державні свята в строго визначені дні та свята, і дні, які слід відзначати разом, змінюються щороку [2, 42].

Києво-Печерська та Святогоська лаври, Почаїв, Жарваніця, Магарський монастир – карта України рясніє святими місцями та паломницькими маршрутами, популярність паломництва зростає, як писав він у свіжому номері журналу «Новинар». Святі місця щороку відвідують сотні тисяч паломників з України та зарубіжжя, а в єпархіях і храмах України здійснюється близько 115 паломницьких богослужінь, які організовують подорожі для десятків тисяч паломників. За їх словами, кількість клієнтів збільшується на 10 – 15% на рік. Газета констатувала, що до святих місць люди їздять як з релігійних, так і з туристичних міркувань, а попит на паломництво збільшується не лише церковними, а й світськими

туристичними агенціями. На «обидва», автобусі, машині чи поїзді, пише він новини.

Головні регіони паломницького туризму:

- православні республіки СНД: Росія, Україна, Білорусія, Молдова;
- зарубіжна Європа з домінуючим католицизмом і протестантизмом (включаючи його численні течії);
- Північна Америка з домінуючим становищем християнства;
- Латинська Америка з переважанням християнства і традиційними народними віруваннями корінного населення;
- Північна Африка з переважанням ісламу;
- Східна і частково Західна Африка з переважанням ісламу і наявністю центрів християнства і традиційних народних вірувань;
- Західна Азія з домінуванням ісламу і анклавом християнства і іудаїзму;
- Південна Азія з поширенням індуїзму, буддизму, сикхизма, джайнізму, а також ісламу;
- Південно-Східна Азія з переважанням буддизму, ісламу і анклавом індуїзму;
- Східна Азія з пануванням буддизму, конфуціанства й синтоїзму;
- Середня Азія (Тибет), де домінують іслам і ламаїзм, релігія бон;
- Центральна Азія з переважанням буддизму і окремими анклавами ісламу.

Є сотні святих місць для християнського паломництва. Багато з них варті того, щоб побачити. Найвідоміші місця – Лурд і Фатіма. Інші місця славляться різними сценами – реальними чи уявними. Деякі місця не відомі надприродними подіями, але вони є центром духовного життя, часто протягом століть. Іноді мальовниче місце паломництва приваблює туристів таким чином, що релігійні особливості місця відсуваються на другий план (монастир). Місто Пюї в Беліссі було таким же спекотним, як і Лурд сьогодні в середні віки. Щороку він приваблює тисячі паломників і туристів;

Рокамадур – по дорозі в Компостела краса цього району порівнянна з красою Мон-Сен-Мішель. Щороку його відвідує майже мільйон людей; September en d'Or – типове місце паломництва Бретані, яке б'є рекорд за кількістю відвідувачів [2, 34].

Сент Марі де ла Мер – місце паломництва циган 25 травня і 22 жовтня; Нотр Даму де Шартр – місце паломництва студентів, де щорічно в кінці навчального року збирається до 40 тис. студентів.

Не кажучи вже про деякі відомі місця паломництва в інших країнах: Ченстохова – 15 серпня тут зібралися сотні тисяч паломників з усієї країни, щоб вшанувати ікону Ясногорської (Гуаншаньської) Св. Луки. Щодо цього місця, жителі села надали безкоштовне проживання та харчування для паломників по дорозі. Левоча-У Чехословаччині, старе місце паломництва на честь Діви Марії. Хоча вороже ставлення комуністичної влади створило багато перешкод, кожного липня тут збирається понад 100000 людей.

Копакабана – знаменитий болівійський центр паломництва на березі озера Тітікака, який відомий статусом, створеною в 1583 році племінником імператора інків. Церква була побудована на місці стародавнього храму інків. Назва озера Тітікака походить від священного каменю, покритого золотими та срібними пластинами, якому поклонялися індіанці аймара.

Він був розташований на одному з островів озера – острові сонця. Більшість паломників збираються на Плеяди 2 лютого та 5 серпня – на свято Богоматері Копакабани.

До головних центрів індуїстського паломництва також додаються:

Пушкар – поблизу Аджмера і Раджастана. Він дуже популярний завдяки Spotted Fair, який проходить з жовтня по листопад кожного року.

Це також одне з рідкісних місць, куди подружжя Брахма відправляється на паломництво.

Мадурай, центр тамільської культури, відомий як місто релігійних свят; деякі місця шануються як найсвятіші місця.

Бенарес (Варанасі) – найвідоміше релігійне місто в Індії, де, як кажуть, Шива створив Всесвіт. Щороку він приваблює більше мільйона паломників, які подорожують з півдня на північ уздовж крутого лівого берега Гангу, де було побудовано місто. Величезні сходи, Гати, дозволяють підійти близько до річки, незалежно від рівня води. У кожному з П'яти Гатів паломник молиться і здійснює ритуальне обмивання. Інша форма паломництва до Бенареса – прогулянка містом із його 160 храмами. Це паломництво триває 6 днів. Вважається, що ті, хто помер в Бенаресі, уникнуть подальших реінкарнацій. Тому багато індусів йдуть туди в очікуванні смерті. Тіла доставляють річкою на бамбукових носилках. Чоловіки закутані в білий саван, а жінки – в червоний або золотий. Труп кремують на місці одного з найсвятіших гатів. Цікаво, що тих, хто помер від інфекційної хвороби, наприклад, чуми чи віспи, не кремували, а давали святу річкову воду. Правий берег рівнинний і схильний до повені, і той, хто там загине, відродиться [37].

Серед п'яти «стовпів» ісламу хадж є єдиним, який не є строго необхідним. Однак будь – який дорослий мусульманин (чоловік чи жінка), який не має психічних або інфекційних захворювань, повинен зробити це хоча б раз у своєму житті, якщо він здатний.

Арабська назва паломництва – хадж, а почесне звання хаджа – «хадж». Хадж передбачає відвідування святих місць у Мецці та Медіні, і в'їзд у ці міста мусульманам суворо заборонений. Це єдині міста у світі, які відкриті для віруючих однієї віри. У Медіні паломники відвідали гробниці Мухаммеда та його сподвижників: Абу Бакра, Омара та Османа. Медина (араб. «Медина») була притулком Пророка після його втечі з Мекки в 622 році. Починаючи з дати цієї подорожі (араб. – «Міграція»), мусульмани будуть представлені в хронологічному порядку. Медіну можна відвідати до або після головного хаджу. Мекка – батьківщина Пророка і найсвятіше місто в ісламі. Вона – столиця Царства Божого і мати міст. Це храм Кааби. Це будівля у формі чорного куба. Він розташований посередині головного двору мечеті. За легендою, цей храм був побудований тут Адамом і перебудований

Авраамом. Отже, це, безсумнівно, найстаріше місце поклоніння у світі. Безсумнівно, що Кааба є місцем, де поклоняються язичники, а люди святкують великі свята.

У Каабі є знамениті чорні камені, які символізують руку Бога, і паломники торкаються до нього руками, щоб показати свою вірність. Однак камінь не є предметом поклоніння: він проти ісламу, особливо ідолів. Однак цей камінь був вилучений у 10 столітті. Араби в Аммані не змінили звичок паломників за 21 рік його відсутності. На практиці цей камінь в основному використовується для позначення відправної точки для віруючих, щоб пройти навколо Кааби. Паломництво було правилом Пророка, нехай благословить його Бог і дарує йому мир. Іншими словами, етикет і громадський порядок непорушні.

2.2. Аналіз релігійного складу населення України та стан релігійного туризму та паломництва в Україні.

Релігійно-пізнавальний туризм і паломництво мають безпосереднє відношення до релігійних переконань населення, тому при організації релігійного туризму важливо звертати увагу на релігійний склад населення, а розряди наведено в таблиці 2.1 [23, 34].

Таблиця 2.1 – Релігійний склад населення України

Показники	Прихильники, тис. осіб	% населення
Усього населення	46875	100,0
Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП)	18656	39,8
Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ-МП)	13781	29,4

Продовження таблиці 2.1

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)	1313	2,8
Українська греко-католицька церква (УГКЦ)	6609	14,1
Римо-католицька церква	797	1,7
Протестантизм	1125	2,4
Усього віруючих	41000	90,25
із них: православні	33750	72,0
мусульмани	281	0,6
їудеї	94	0,2
інші	984	2,1
Невіруючі	3234	9,75

Згідно з даними з таблиці 2.1, більшість українців 41 мільйон людей називають себе віруючими, і більшість з них відносяться до православної церкви. Серед усіх громадян України є також деякі мусульмани, євреї та майже мільйон представників східної культури та інших шкіл (індуїзму, неоязичництва, буддизму, неоіндуїзму тощо). Значна частина населення України (6,9%), тобто понад 3,2 млн., не є віруючими людьми. Кругова діаграма (рис. 2.1) дає наочне уявлення про демографічний склад України.

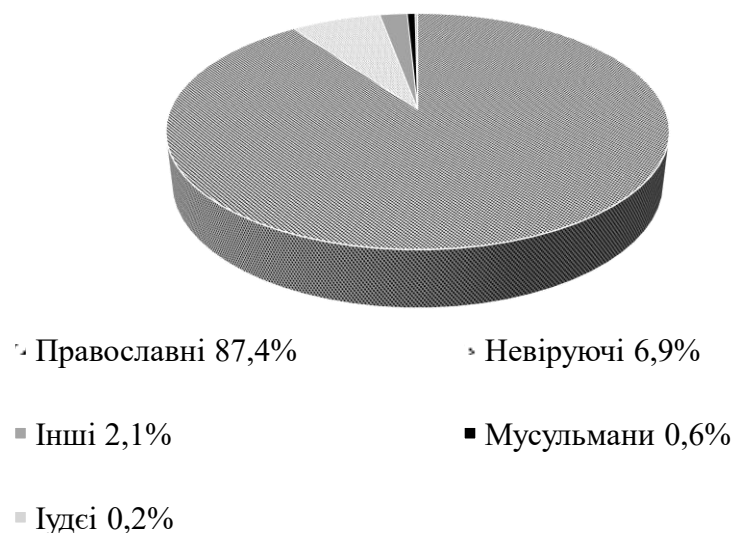

Рис. 2.1 – Структурний склад релігійності населення України

Слід зазначити, що віруючими, які активно займаються церквою, є багато послідовників з різних церков (рис. 2.2).

Українським православним патріархом Київським (39,8%) з найбільшою кількістю віруючих є Українська православна церква. Московський патріархат (39,2%) та греко-католицька церква України (14,1%). Віруючі інших церков – УАПЦ та Римо-Католицької Церкви – складають незначну частину населення України (2,8% і 1,7% відповідно).

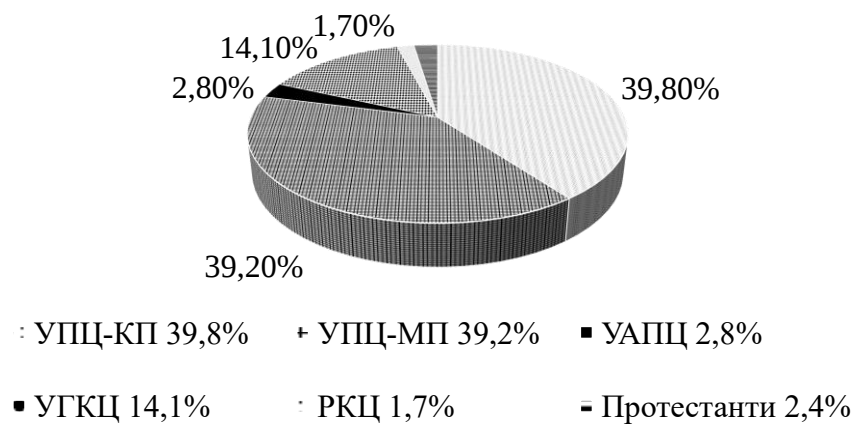

Рис. 2.2 – Прихильники паства різних церков України

Значна частина (2,4%), тобто понад 1,1 млн осіб в Україні є протестантами. Євангельська церква має республіканський духовний центр, який юридично зареєстрований і діє відповідно до законодавства. Організацією та маркетингом релігійного туризму займаються переважно різні релігійні організації.

Найбільш впливовою частиною релігійного життя є православна церква. Східно-православні релігійні організації становлять більше половини (54%) усіх релігійних організацій України, з них понад 70% належать до Української православної церкви, 20% до Української православної церкви

Київського патріархату та 9% до православної. Церква Української Автономної Церкви.

Поширеними є такі релігійні групи, як протестанти (29%) і католики (14%). Протестантизм і нове християнство є другою складовою українського релігійного життя. Кожна третина релігійних організацій належить до протестантів і нових християн, що об'єднує 10635 релігійних організацій. Вони представляють близько 50 сект і релігійних течій, але як показано в таблиці 2.1. Протестантських і християнських протестантських конфесій не так багато. Домінують баптисти, п'ятидесятники, Свідки Єгови та адвентисти. Третя складова українського релігійного життя (14%) – католицизм. Католицька конфесія об'єднує Українську Греко-Католицьку Церкву та Римо-Католицьку Церкву. Греко-католицька церква України має особливий статус, оскільки зберігає православні обряди та підтримує становлення Української держави. Хоча ядро її території складають Галичина та Закарпаття, її діяльність поширюється на Україну. Основним ареалом поширення Римо-Католицької Церкви є західні та центральні області України.

Секти та інші конфесії становлять незначний відсоток зареєстрованих організацій (2,1%). До них належать мусульмани, євреї, східні культурні організації та інші секти (індуїзм, неоязичництво, буддизм та неоіндуїзм). Мусульмани в Україні – це неохристияни, більшість з яких діють лише в Автономній Республіці Крим, Києві та Донецьку, але мусульманська громада відновлюється.

В індустрії релігійного туризму існують релігійні центри та релігійні центри. Богослужбові центри є дуже важливими місцями для членів певних сект, які проводять релігійну та іншу діяльність. У такому місці зазвичай є храм зі статуями богів або історичні релігійні події за участю відомих святих, майстрів чи подвижників. Релігійний центр є більш широким поняттям, ніж центр поклоніння. Крім культових об'єктів, до її складу входять також навчальні заклади та адміністративні установи релігійних організацій.

Просуванням релігійного туризму на ринку в основному займаються релігійні організації, паломницькі відділи, центри, офіси та туристичні компанії. У таблиці наведено дані про кількість таких популяцій в Україні за останні два роки (див. табл. 2.2). Оскільки вісім показників у таблиці важко порівняти один з одним, для наочності було створено стовпчасту діаграму (див. рис. 2.3).

Таблиця 2.2 – Суб'єкти туристичної діяльності України, од.

Юридичні особи				
Роки	Усього	у тому числі		
		туроператори	турагенти	екскурсоводи
2018	1833	529	1243	61
2019	1867	538	1259	70
2020	1909	572	1297	70
Фізичні особи - підприємці				
Роки	Усього	у тому числі		
		туроператори	турагенти	екскурсоводи
2018	2460	-	2322	138
2019	2797	-	2644	153
2020	2835	-	2648	187

По-перше, слід зазначити, що існує значна різниця у кількості юридичних та фізичних осіб у сфері туризму. При цьому значно зросла динаміка осіб зі стабільним статусом юридичної особи.

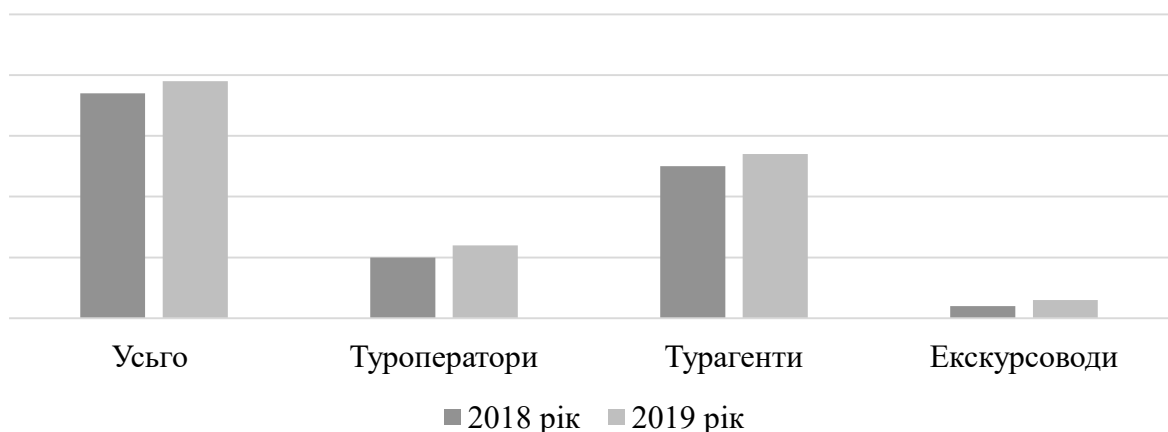

Рис. 2.3 – Юридичні особи туристичної діяльності України

Це означає, що в релігійному плані Україна має великий потенціал для розвитку певних бізнес – сфер, наприклад релігійного туризму. Це пов’язано з наявністю великої кількості релігійних організацій.

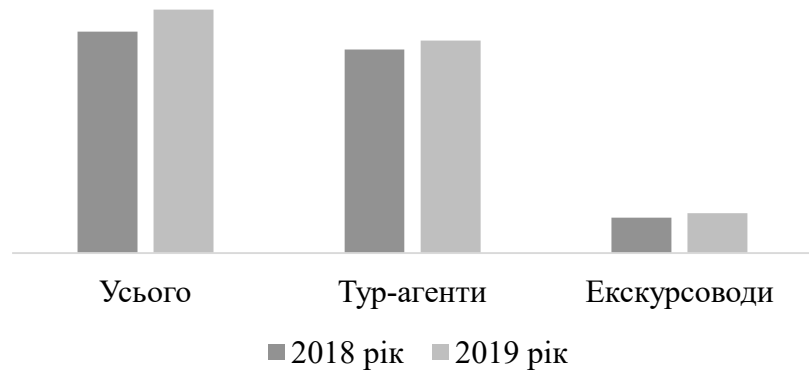

Рис. 2.4 – Фізичні особи-підприємці туристичної діяльності України

Починаючи з 1995 р. йде процес відкриття туристичного бізнесу, а також деякі організовані паломницькі служби в монастирі, церкви та інші релігійні організації. З кожним роком збільшувалася кількість показників релігійних організацій: швидко збільшувалася кількість центрів, відділів, парафій і монастирів. Так само збільшується кількість коледжів, недільних шкіл, духовенства. Динаміка та тенденції її зростання наведені на рисунках 2.5 та 2.6.

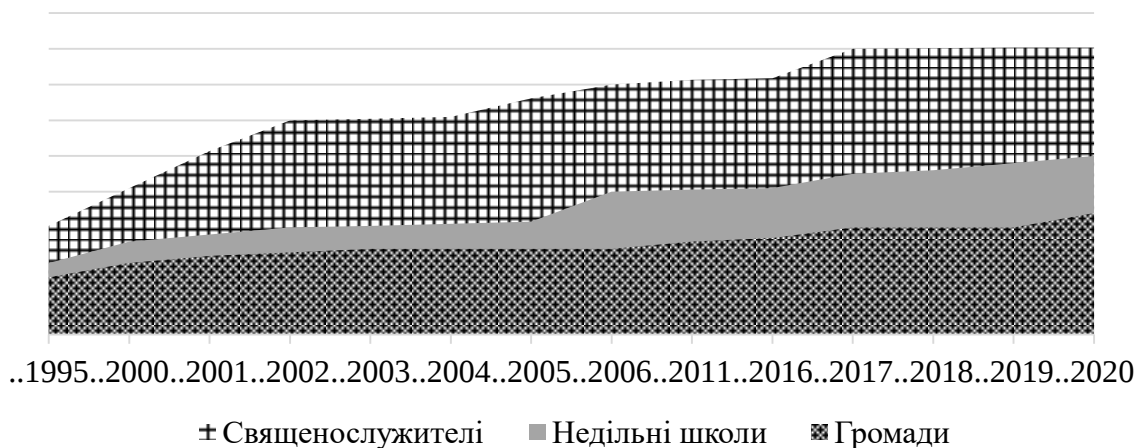

Рис. 2.5 – Динаміка релігійних суб'єктів і об'єктів

Дані рисунку 2.5 свідчать про те, що за роки української незалежності в конфесіях суттєво змінився порядок кількості та якості. Процес створення релігійного туризму стає частиною сучасного туризму.

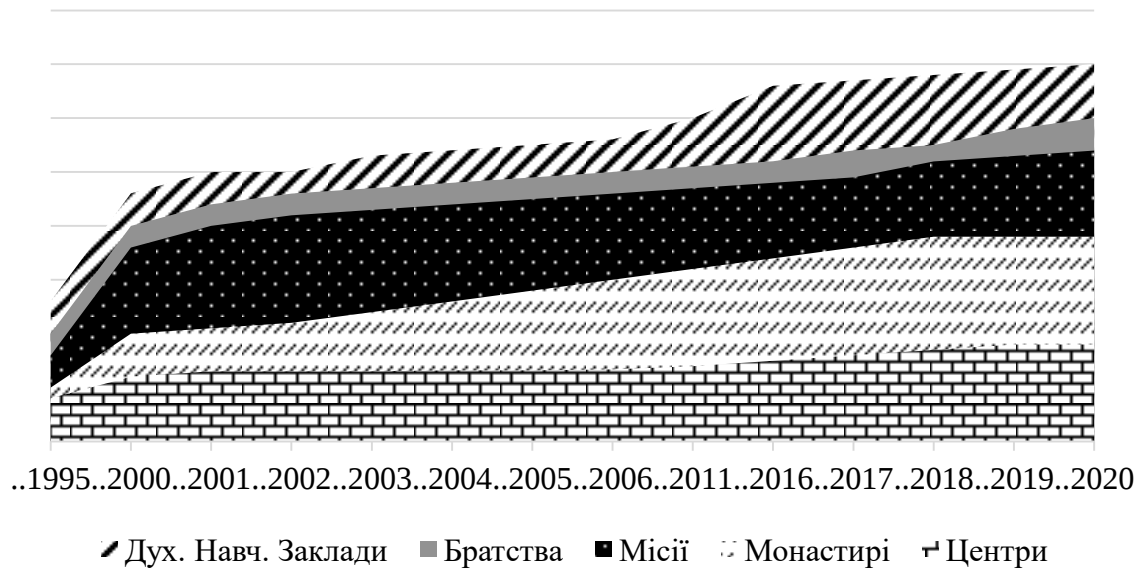

Рис. 2.6 – Тенденції змін кількості релігійних організацій

Дивіться рисунок 2.6, щоб побачити тенденцію змін у релігійних організаціях. Істотні відмінності в темпах зміни індексу в окремі періоди: у порівнянні з 1995 роком найбільше у 2020 році зросла кількість монастирів (353%) та місіонерів (405%).

Семінар має найвищий темп зростання (422%) – там навчається майже 20 тис. осіб. Розглядаючи довший динамічний ряд кількості релігійних суб'єктів, і релігійних об'єктів, можна констатувати, що за роки незалежності в Україні збільшується кількість церков та інших релігійних установ усіх конфесій (див. табл. 2.3 та 2.4).

По-перше, мова йде про широкий розвиток мережі релігійних організацій: значно збільшується (більш ніж удвічі) кількість релігійних конфесій, недільних семінарій, духовенства. Чисельність священнослужителів зросла з 13100 до 32996 осіб, або на 152%. У той же час ці показники мають різну тенденцію в різні періоди часу.

Таблиця 2.3 – Кількість релігійних об'єктів

Роки	Релігійні організації	у тому числі				
		центри, управління	громади	недільні школи	монастирі	місії
1995	15784	154	15309	4529	152	91
2000	22518	221	21693	7165	250	184
2001	24311	241	23400	7684	277	214
2002	25942	248	24919	9057	317	242
2003	27446	269	26343	9974	344	261
2004	28740	285	27569	11501	365	283
2005	29699	294	28481	12039	378	298
2010	33351	355	31940	12650	423	347
2011	33977	362	32521	12762	459	357
2016	35709	378	34183	12171	516	359
2017	35919	380	34385	12922	515	365
2018	36184	384	34632	13282	522	367
2019	36739	391	35162	13195	531	368
2020	36796	390	35210	13134	536	396

Темпи зростання відрізняються в три періоди:

- 1995 – 2000 рр. – високі темпи росту;
- 2000 – 2011 рр. – середні темпи росту;
- 2011 – 2020 рр. – повільні темпи росту.

Значно збільшилася також кількість духовних центрів, управлінь, але менш низькими темпами (253%).

Розподіл релігійних організацій (центрів управління, громад, монастирів місій тощо) по областях України надано на рисунку 2.7, який відображає переважну більшість релігійних організацій у центральних та західних регіонах.

На регіональному рівні цей показник включає значні зміни між регіонами та всередині них.

Серед понад 1500 членів релігійних організацій найбільшу кількість мають 7 держав: Львів (2942), Хмельницький (1800), Вінниця (1766), Тернопіль (1728), Закарпаття (1678), Київ (1639) та Донецьк (6).

Духовні центри, монастирі, собори, мечеті, релігійні музеї – це туристичні об'єкти, які користуються великим попитом.

Таблиця 2.4 – Кількість релігійних суб'єктів

Роки	Релігійні організації	у тому числі		
		братства	духовні навчальні заклади	священнослужителі
1995	15784	29	49	13100
2000	22518	49	121	15560
2001	24311	53	126	22626
2002	25942	69	147	24126
2003	27446	73	156	25446
2004	28740	75	163	26140
2005	29699	75	173	27699
2010	33351	77	190	29300
2011	33977	78	200	30199
2016	35709	75	198	31851
2017	35919	72	202	31454
2018	36184	72	202	31952
2019	36739	83	204	32619
2020	36796	84	207	32996

Важливими мотивами для відвідування регіону чи міста є релігійні, історичні та культурні пам'ятки.

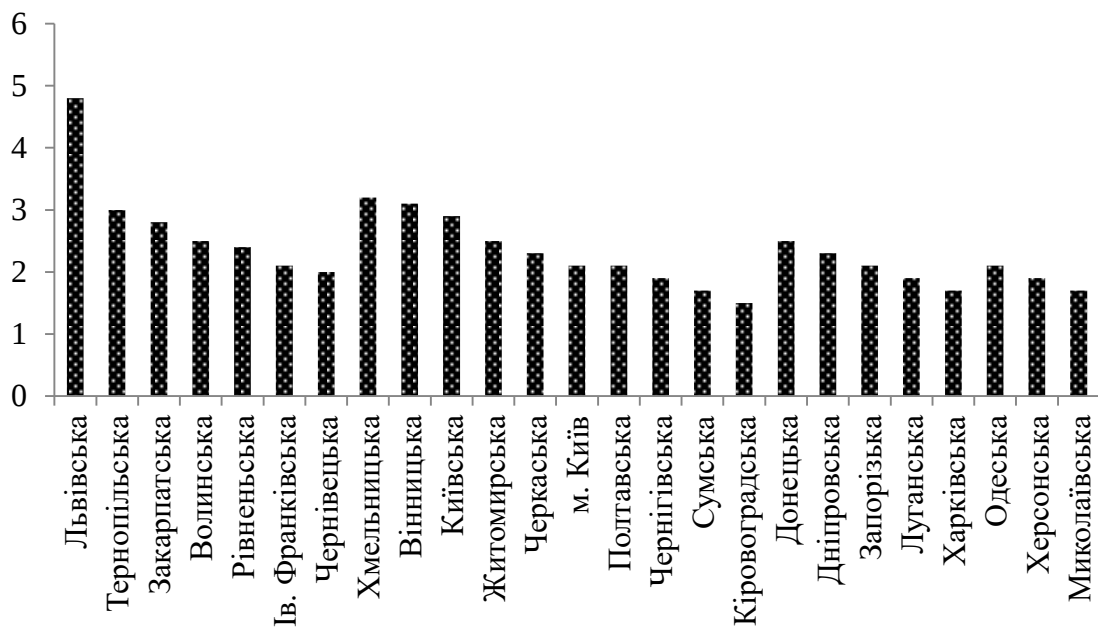

Рис. 2.7 – Регіональний розподіл релігійних організацій

Деякі організації паломницького обслуговування в релігійних організаціях, таких як монастирі, церкви тощо, поряд з туристичними

агенціями організовують релігійні паломницькі поїздки вдома та за кордоном, тури до всесвітньо відомих святих місць України [64].

Однак з огляду на рівень доходів населення, на перше місце скоріше вийде паломницький потік в Росію до її лавр, монастирів і чудотворних ікон, тим більше, що значна частина православних України підпорядкована Московському патріархату. Тут слід зазначити, що віруючі Київського патріархату паломництва в Росію вже багато років не здійснюють. Третій напрямок православного паломництва з України – це Греція і Туреччина (колишня Візантія, де діяли багато з апостолів і святих), четвертий напрямок – інші православні країни (Румунія, Болгарія, Сербія, Білорусь). Також відомо, що значна частина українців, відпочиваючих в Туреччині, Греції, Болгарії не по категорії «інші», здійснює там релігійно-пізнавальні екскурсії по святих християнських місцях. Це, наприклад, поїздки на Афон в Греції, в Міру (Демре) і Ефес в Туреччині, тощо. Релігійність українських греко-католиків і римо-католиків, що складають 16% населення країни, вдвічі-втричі вище, ніж у православних. Тому логічно припустити, що й кількість релігійних поїздок серед них пропорційна вище і таким чином має дорівнювати числу православних паломництва.

Закордонні релігійні поїздки католиків спрямовано переважно до європейських країн, бо там розташовано 20 найбільших католицьких паломницьких центрів; поїздки до Святої землі відходять на другий план. Визначити кількість внутрішніх релігійних туристів також можливо лише побічно і дуже приблизно. Тут слід орієнтуватися на розходження в 34 релігійності населення, бо з цим безпосередньо пов'язані і паломництво, і релігійно-пізнавальний туризм [86].

В Україні після 80-річного атеїстичного «виховання» рівень релігійності впав до мінімуму. Проте активними віруючими, що відвідують церкву щонеділі, є близько 9,2 млн. осіб за оцінкою Центра Разумкова, або 3,5 млн. осіб за оцінкою Юкрейніан соціолоджі. Бачимо, що ці дві оцінки рівня релігійності українців різняться між собою в три-чотири рази.

Грунтуючись на научній статті, з метою вивчення мотивів подорожей проведено анкетування серед туристів, які відвідують сакральні об'єкти. Питання респондентам розроблено як загального характеру (як дісталися туристської місцевості, як дізналися про цей туристично-сакральний об'єкт, яка основна причина візиту), так і якість обслуговування та ступеня задоволеності на цих туристських об'єктах.

Анкета складалася з 12 питань та 3 параметрів соціально – демографічного блоку (стать, вік, зайнятість).

В анкетуванні взяли участь 283 респонденти, з яких 218 – жінки, 65 – чоловіки. Вік респондентів: від 18 до 29 років – 23 особи; від 30 до 45 років – 74 особи; від 46 до 60 років – 145 осіб; від 60 та старше 41 осіб.

Обстежені зазначили також, що основною причиною візиту є культурні та релігійні цілі – 40%, решта 3% відзначили, що відвідують друзів та родичів, 1% позначили ділові цілі, 21% – здоров'я, 25% – відпочинок та релакс, 0% – відвідування конференцій та семінарів, 1% – розважальні цілі, 0% – спорт та рекреація.

Також 47% обстежуваних при характеристиці туристської пам'ятки відзначили, що об'єкт має унікальний імідж і стоїть на першому місці за необхідністю для них.

При відповіді питання: «Наскільки персонал сакрального об'єкта ставиться доброзичливо до гостей? », багатьма ситуація була оцінена «задовільно». На запитання «Наскільки люди мають позитивне уявлення про туристичний об'єкт?» відповіли ствердно 47% обстежуваних.

У середньому популярність туристського об'єкта сакрального значення всіма респондентами оцінили як вище середнього.

Негативність впливу пам'ятки на довкілля оцінили практично в усіх як мінімальна. Отже, дослідження показало, що такі фактори: події та заходи, легкий доступ і доступність, історія та культура, пошук різноманітності, пригоди, природні ресурси, маркетингові зусилля належать до факторів мотивації.

Туристи, які відвідують найвідоміші історико-культурні і паломницькі центри, наприклад р. Туркестан переважають «чинники підтягування pull», оскільки престиж, маркетинг, легкий доступ та задоволення споживачів є причинами розвитку паломницького туризму у цій місцевості. Таким чином, мотивами до паломництва у цьому напрямі є «чинники підштовхування push», де характерні престиж, поліпшення родинних стосунків та зв'язків, розширення кола спілкування, задоволення духовних потреб, отримання знань про сімейне дерево, спадкоємність поколінь. Відвідування визначних пам'яток має велике духовне значення для місцевих жителів та уродженців цього регіону. Для комерційних поїздок дані туристські напрями не становлять великого інтересу для туристів, оскільки умови проживання, стан інфраструктури та супраструктури не відповідають попиту споживачів.

2.3. Порівняльний аналіз основних форм релігійного туризму

Стан сучасної релігії, яка розглядається з історичної точки зору, визначається як певний етап розвитку, а результат такого аналізу дозволяє визначити, де і як відбувся історичний розвиток певних релігійних форм та явищ, окремих елементів релігійної системи та всього релігійного комплексу, де і на яку перспективу вона спрямована. Часто знання про сучасний стан будь-якої релігії значно уточнюються отриманими знаннями про її стан в минулому та очікуваному майбутньому. Саме завдяки такому дослідженню можна переконатись, що людина не стає *homo religiosus*, а вже є такою, закінчуючи феноменологічним аналізом окремих релігійних актів, таких як паломництво, та їх об'єктів у їх структурі та конкретних способах бачення та розуміння.

Під час здійснення паломницького акту сприйняття дозволяє на справжній, безпосередній контакт із предметом, який виявляється в ньому, так би мовити, «в оригіналі» як самоприсутність, самоданість. Під час акту паломництва у сприйнятті людина стикається з релігійною темою віч-на-віч.

Цим пояснюється унікальна близькість і пряме спілкування, що може бути досягнуто шляхом безпосереднього сприйняття релігійного об'єкта. З особливою силою ця специфічність виділяється на фоні інших актів, за допомогою яких людина будує свій теоретичний контакт з навколишніми предметами.

Таким чином, акт релігійного туризму – це діяльність, спрямована на організацію відвідування туристами місць, пов'язаних з релігійною, історичною, культурною та природною спадщиною людства у світі. Під час паломництва відбувається контакт населення не лише з різними релігіями, але й різними релігійними пам'ятками, історичними, культурними та мистецькими цінностями у відвідуваних місцях, що надає їм можливість здобути нові знання, переоцінити навколишню реальність, тобто сформувати особистий релігійний досвід. Однак слід враховувати нерівномірний та нерівнозначний розподіл культурних та релігійних систем та цінностей між різними регіонами, тому паломницькі потоки спрямовуються нерівномірно по всьому світу.

Також змінилася ієрархія мотивації людської діяльності. У системі мотивації починають переважати фактори внутрішнього розвитку особистості та міжособистісної взаємодії, міжкультурна комунікація. Зі зміною мотиваційної структури новий тип особистості починає орієнтуватися не на максимізацію матеріального споживання, а на досягнення рівня самореалізації та створення інтелектуального та творчого потенціалу. Фундаментальні зміни ціннісно-культурних стереотипів призвели до зміни моделі особистості у формуванні єдиних основ загальної людської культури. Закрита статична стать людини в індустріальному суспільстві стала рухливою та динамічною. Турист, як носій рухливої, динамічної культури, має екстравертне ставлення до світу завдяки соціально-просторовій мобільності сучасного туризму. Мобільність сьогодні може бути визначена як чинник самовизначення молоді, середнього класу та заможних пенсіонерів. У постіндустріальному суспільстві спостерігається тенденція до

просування туризму як до способу набуття універсального світогляду, тим самим підкреслюється соціально позитивний статус туриста.

В даний час активно розвиваються різні пізнавальні напрямки, включаючи релігійний туризм. Такий напрямок туризму, як релігійний (паломницький) туризм, спрямований на відвідування релігійних святинь та духовне вдосконалення, став більш затребуваним в останнє десятиліття на туристичному ринку, особливо на Заході. Відносно нещодавно релігійний туризм був включений до списку доступних видів туризму, прийнятих Світовою організацією туризму. У той же час традиції поклоніння святим місцям сьогодні активно відроджуються з розвитком релігійного туризму. Паломницькі подорожі стають надзвичайно популярними в останні роки. Релігійний туризм починає відігравати важливу роль у системі міжнародного та внутрішнього туризму певних держав світу, коли їх населення постійно приєднується до паломництва та екскурсійних поїздок по святих місцях й до релігійних центрів. Дехто приєднується до участі у релігійних церемоніях, релігійних обрядах та молитвах, до здійснення жертвопринесення, інші – прагнуть краще пізнати релігію, долучитися до духовних досягнень [3].

Таким чином, на формування потоків паломництва, яке є не лише явищем, властивим світовим релігіям, але також є одним з чинників формування релігійного досвіду людини, як найважливіший соціокультурний фактор сучасності, впливає безліч різних чинників. Незважаючи на особливості та суттєві відмінності, які існують в організації та здійсненні паломництва у світових релігіях, можна виділити чітко виражені та приховані загальні типові риси цього соціокультурного явища. Однією з таких особливостей є те, що релігійне паломництво на всіх етапах його підготовки та здійснення спирається на ритуальні практики та соціокультурні традиції, які поглинають релігійний досвід різних народів. Основна спільна риса паломництва у світових релігіях – обов'язкова участь паломників у священних ритуалах у святих місцях, тобто безпосередній релігійний акт, який впливає на формування релігійного досвіду особистості. Також

важливою загальною ознакою є те, що без обов'язкового ритуалу у святому місці паломництво в очах віруючих різних релігій не здійснюється, не відбувається релігійного акту, тому й не формується релігійний досвід.

Релігійний туризм – це самостійний вид туризму, який має свої різновиди: паломницький туризм та релігійний туризм, орієнтований на екскурсійні пізнавальні подорожі. Турист, який подорожує в релігійних цілях, – це той, хто подорожує поза звичайною обстановкою більше року, щоб відвідати священні місця та релігійні центри. Під релігійний туризм необхідно розуміти діяльність щодо надання послуг та задоволення потреб туристів, які подорожують до священних місць та релігійних центрів поза їх звичним середовищем існування. Але існують певні розбіжності у визначенні понять, які відносяться до релігійного туризму (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5 – Поняття релігійного туризму

Вид туристської діяльності	Визначення поняття	Джерело
Паломництво	як один із аспектів духовної діяльності церкви, маючи давні коріння, є формою богослужіння та поклоніння пастви, відвідування богослужінь у святих місцях та здійснення молитовного спілкування з віруючими інших помісних церков як вираження єдності та соборності Православної церкви за вченням Святого Писання, Вселенських соборів та Святих отців.	Матеріали міжнародної паломницької конференції. Київ. 22 жовтня 2010 року
Релігійний туризм	вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, які знаходяться за межами звичайного для них середовища.	Бабкин А.В. Специальные виды туризма. Учебное пособие, 2008. Ростов-на-Дону
Туризм	тимчасові виїзди (подорожі) людей в іншу країну або місцевість, відмінну від місця постійного проживання на термін від 24 годин до 6 місяців протягом одного календарного року або з вчиненням не менше однієї ночівлі в розважальних, оздоровчих, спортивних, гостьових, пізнавальних, релігійних та інших цілях без заняття діяльністю, оплачуваною з місцевого джерела (франц. tourisme – від tour – прогулянка, поїздка).	М.Б. Биржаков. Введение в туризм: Учебное пособие. Изд-во Герда, 2004.

Паломницька або релігійна екскурсія – одна з найдавніших форм туризму з глибоким історичним корінням. Одним з перших туристів були середньовічні паломники. Досить широкий спектр релігійного туризму слід спочатку розділити на чотири найпоширеніші світові конфесійні напрямки: християнство, іслам, іудаїзм та буддизм [2]. Паломницький туризм, в свою чергу – це різновид релігійного туризму, який здійснюється віруючими різних конфесій по святих місцях. Основним елементом паломницького туризму є екскурсії, але вони не є його основною метою, яка полягає в богослужінні, молитві та поклонінні святині та святим місцям. Паломники (pilgrims) – узагальнене найменування мандрівників, чия мета паломництво [6]. Як аспект туризму, паломницькі тури є відносно новим явищем в сучасній туристичній індустрії, хоча люди почали подорожувати так ще у давнину, тому й більшість світових релігій мають традиції паломництва.

Релігійний туризм обговорюється у багатьох популярних туристичних журналах, але з наукової точки зору це питання вирішується ще дуже скромно. Але існують приклади, коли саме наукові дослідження дають поштовх для розвитку туристичних дистинацій, які мають релігійні пам'ятки. Так, наприклад, всі дослідники, які вивчали шлях Святого Іакова, як першу паломницьку подорож, сходяться на тому, що його паломництво мало величезне суспільне значення. Так, іспанці давно звикли до того, що існує особлива стежка, якою мандрували віруючі чи невіруючі століттями. Завдяки знанням про цей шлях розвинулися багато нерелігійних життєвих просторів: творчі, економічні, політичні, урбаністські тощо, що в свою чергу призвело до розробки багатьох наукових напрямів з цієї теми [6]. В Іспанії існує Асоціація послідовників шляху Святого Іакова, яка визначає та підкреслює багато важливих речей у паломництві: прояви віри протягом паломницької подорожі, під час якої людина думає про відвідування могили Апостола; живий контакт з природою; хороші фізичні вправи, які гармонізують душу та тіло; задоволення від різноманітної культурних об'єктів, які зустрічаються на шляху; міжособистісні та міжкультурні комунікації паломників.

Таким чином, дослідники визначають три основні форми релігійного туризму: паломництво, оглядові екскурсії з релігійних питань, а також спеціалізовані тури з паломницькими та екскурсійними цілями. Географія паломницьких турів досить широка і залежить від віри у сповідь – Тибет, Ізраїль, Італія, Індія, Китай, Непал, Греція, св. Афон та багато інших. Екскурсія зазвичай займає від 5 до 10 днів, в цей період паломники відвідують основні релігійні місця, свята та церковні заходи. Релігійні подорожі мають три основні цілі. Перша та найпоширеніша – візит до сакральних місць своєї релігії. Віруючі їдуть у місця, де відбувалися чи траплялися легендарні, важливі події: з давніх часів багато паломників, які завітали до Мекки, Єрусалиму, Голгофи, Ватикану, православних церков та великих буддійських храмів. Ще у середньовіччі люди вірили, що їхні молитви мають особливий ефект в «центрах віросповідання», які можуть бути пов'язані з іменем пророка, святого або з божим знаком, та такі місця завжди акумулювали безліч паломників.

Наприклад, головним паломницьким центром у Франції сьогодні є Лурд (Lourdes), який у середині XIX ст. був розташоване в самому серці Піренеїв. Це місто було осіяне появою Діви Марії Бернадетти Субіроу в гроті Массаб'єль. Однак не лише світові релігії мають такі центри. Повторний інтерес до давніх, язичницьких релігій спонукає людей шукати старовинні храми (капища) – слов'янські або кельтські, які також стають місцями сили, пам'яті та паломництва сучасних людей. Друга мета – відновлення. Шалена віра, що святі мощі, ікони, вівтарі чи дотик до папської руки мають цілющу силу, неминуче живе в людині. Важко точно сказати, що саме лікує людей: вперта віра (також ефект плацебо) або ефект надприродних сил. Але факти продовжують залишатися фактами: каліки піднялися на ноги, сліпі прозрівали, а прокажені позбувалися своєї хвороби. Менш помітне духовне зцілення, коли спокутувати гріх чи досягнути істину під керівництвом мудрого вчителя, в цьому відношенні релігійні подорожі завжди були схожі і на Сході, і на Заході. Для того, щоб стати кращим, бути розумнішим,

спокутувати свої гріхи, людина повинна пройти випробування, так, коли середньовічні духівники накладали покуту, вимагаючи зробити паломництво, та іноді вимагали пройти шлях босоніж або в одній сорочці. Звичайно, зараз рідка можна зустріти паломників, які перетинають босоніж Шенгенську зону, але все ж інтерес до божого, надприродного – пізнати, побачити, причаститися – величезний. Третя ціль дуже земна і людська: цікавість. Як православний, католик або атеїст, людина все ще може поїхати до Мекки, щоб спостерігати за релігійними діями, в процесі чого люди не лише відвідують храм, але й намагаються потрапити на службу. Навіть якщо це інша релігія – але природна цікавість, спрага до знань призводить людину до мечеті чи буддійського храму, католицького монастиря чи православної церкви. Більшість єпархіальних адміністрацій запровадили сьогодні зовнішньоекономічні відділи управління, які регулювали питання паломництва.

Будучи невід'ємною частиною сучасної індустрії туризму, релігійний туризм формує зростаючий попит на такі туристичні пам'ятки як собори, мечеті, культові музеї та духовні центри. Сьогодні понад 90% об'єктів затребуваних світових туристичних об'єктів певним чином пов'язані з культом чи релігією, які актуалізуються зараз або вже втратили своє значення, або були забуті. Насамперед це проявляється в Росії та Україні з їх багатою різноманітністю православних храмів, монастирів та культових споруджень різних релігій [5]. Особливо ця тенденція почала проявлятися в епоху інтернаціоналізації, під час посилення діалогу культур, а також завдяки зростанню туристичної галузі, вдосконаленню транспортних засобів та форм зв'язку, коли люди стали мати більше можливостей відвідувати святі місця «своїї релігії».

Ринок релігійного туризму в Росії та Україні почав активно розвиватися лише в останнє десятиліття, тому він все ще дуже молодий. Частково це відбувається тому, що в місцевих ЗМК недостатньо інформації щодо цього виду туризму. Лише за останні 3-4 роки кількість туристів, які

здійснюють паломництво до місцевих релігійних святинь, а також які прямують за кордон з релігійними та освітніми цілями, значно зростає. Основні напрямки таких поїздок – Ізраїль, Італія, Греція, Кіпр, Туреччина, Саудівська Аравія тощо. Найбільшого поширення в нашій країні отримали такі релігійні напрями, як християнство (православ'я та католицизм), іслам та іудаїзм, але традиційна відсутність багатьох зручностей не сприяє підвищенню інтересу до цього виду туризму та виведенню його на належний рівень розвитку.

Таким чином, паломництво – це не стільки мандрівка в далеку країну, скільки процес її пізнання та знайомство з оточуючими та з самим собою. Паломництво не є настільки унікальним та не є єдиним в своєму роді феноменом, а походить від більш ширшої суспільної системи. Аксіологічний аналіз специфіки релігійного туризму повинен зосереджуватися на різних функціях, які виконує паломництво, враховуючи ті потреби, які задовольняються завдяки такому виду діяльності (див. табл. 2.6) [4].

Таблиця 2.6 – Характеристика потреб, які задовольняє релігійний туризм

Потреби	Характеристика
Людські потреби	Потреба в повсякденному відпочинку та зануренні у духовний світ, що є сприятливим для фізичного та психічного здоров'я
Соціальні потреби	У індивідуалістичному суспільстві, де люди все менш спілкуються віч-на-віч, паломництво відіграє комунікативну роль та сприяє єдності людей
Культурні потреби	Під час паломництва найчастіше відбувається комунікація між великою кількістю людей, носіїв різних культур. Так, тривалий час шлях Святого Іакова використовувався як засіб обміну ідеями та стилями в мистецтвах та культурними рисами різних країн. Сьогодні цю стежку називають головним культурним та релігійним маршрутом Європи
Економічні потреби	Проходження святого шляху пов'язане зі споживанням продуктів та послуг, оплатою проживання, завдяки чому з'являється нова економічна інфраструктура на користь тих провінцій, якими проходить паломницький шлях
Політичні потреби	У стародавні часи в Іспанії паломництво служило об'єднанню християн проти мусульманських нападів, а зараз може слугувати їх інтеграції в європейську політику
Релігійні потреби	Для багатьох мандрівників паломництво – це шлях духовності та медитації, необхідний у сучасному світі, де велика увага приділяється лише матеріальному

Основні згадані риси характерні для будь-якого паломництва, незалежно від мети подорожі, єдине, що змінюється, – це релігійний напрям. Але не важливо, до якої релігії належить паломництво, головне – воно змушує задуматися про щось дуже важливе та глибоке.

Таким чином, релігійний туризм знайомить людей з історією святих місць, життям та побутом святих, а також з церковним мистецтвом. Сучасні мотиви паломництва дуже різняться, від звичайної цікавості до подорожі до подорожі до святинь своєї віри, від прагнення зміцнити віру до бажання позбавитись хвороби, тому такі паломники буквально відвідують всі святі місця планети – адже це іноді єдина надія чи шанс на поновлення здоров'я. Час минає, а кількість людей, які прагнуть підтримувати свої релігійні переконання та поклонятися святиням, як і століття тому, не зменшилася, а навіть збільшилася, тим паче зараз є можливість відвідати святі місця без особливих труднощів. Напрями паломницьких турів різноманітні завдяки різноманітності вибору святинь, визнаних у всьому світі в релігійному масштабі. Іноді в селах з населенням не більше ста жителів є маленькі церкви, які мають велику священну силу, та віруючі їх визнають, проїжджаючи тисячі кілометрів. Багато паломників впевнені, що молитва є більш дієвою чи більш ефективною в деяких місцях, які будь-яким чином пов'язані з їх релігією. Сучасні паломники користуються послугами туристичних компаній, особливо тих, які працюють в цьому напрямку. Метою паломницького туру може бути відвідування місць, у деяких випадках це можуть бути озера, джерела, печери, річки, пов'язані з історичними чи сакральними подіями, персоналіями чи легендами, які мають визначальний вплив на характер паломницького туру [1].

Паломницькі тури – дуже інформативний та корисний вид туризму, з великою часткою навчально-пізнавальних компонентів. Під час паломництва туристи мають чудову можливість дізнатися про духовні традиції будь-якої релігії, про історію, традиції, легенди стародавніх монастирів та храмів. Паломники можуть приймати участь у релігійних обрядах, отримувати

благословення або спілкуватися в монастирях і храмах зі священниками. Паломництво – чудовий навчальний інструмент, у стародавні часи найчастіше монастирі та храми протягом ставали культурними та інформаційними центрами. Саме у монастирях народилося багато прикладних ремесл, збиралися бібліотеки, й більше того, більшість монастирів та храмів є архітектурними комплексами. Загалом такі екскурсії будуть цікаві як віруючим, так і всім, хто цікавиться історією певної країни чи її релігією. Різниця між паломницьким та релігійним туризмом на основі екскурсій полягає у визначальних напрямках призначення: тут представлені можливості розміщення та харчування туристів, особливості маршруту екскурсії, вибір об'єкта відвідування, зміст та форма поїздки.

Так, для груп з релігійно-екскурсійних цілями розміщення в готелі з великою кількістю розваг та скоромною їжею в ресторані чи кафе в дні посту може не бути пов'язане з оцінкою якості туру, тоді як для паломника цей факт може стерти всі інші зусилля турфірми, створюючи психологічний дискомфорт та емоційний стрес. На відміну від релігійного туру, паломницька екскурсія включає не лише відвідування та кваліфіковані огляди храмів, монастирів, священних місць, святих джерел тощо, а й справжню участь паломника у релігійному житті храму, або монастирю, можливість брати участь у богослужіннях. Релігійно-пізнавальні та паломницькі тури насамперед поєднують основні маршрути екскурсії та відображають об'єкти, які спричиняють зміну цих критеріїв, коли паломництво називається паломництвом. У той же час ці тури переслідують різні цілі: паломницький тур передусім мотивований релігійно, оглядова екскурсія – інформаційна. Різниця в цілях, різниця у підборі та використанні методичних прийомів показу та розповіді, стилі спілкування з групою, використання спеціальної лексики тощо. Корисно залишитися в монастирях. Все, що його оточує, має емоційний вплив: архітектура, живопис, іконопис, церковні гімни, молитесь людей. Все це створює ілюзію переходу до іншого чистішого та красивішого світу, ніж навколишнє середовище, така реальність

є більш заспокійливою і зрозумілою, адже люди церковної громади відчують почуття гармонії, властиве слов'янському менталітету. Тут люди долучаються до нового способу життя, монастир – це приклад для них уподобання духовного. Тому історичні монастирі на Русі стали центром привабливості для паломників та віруючих.

Таким чином, потрібно визначити, що даний тип туризму впливає на розвиток та розширення туризму в різних країнах, але не достатньо розвинен. Його особливість полягає в позитивному впливі не тільки на фізичний стан людини, але і на психологічний й духовний. Не потрібно бути глибоко релігійною людиною для того, щоб здійснити паломництво: багато хто сприймає це як просто подорож або можливість кинути виклик самому собі, дізнатися щось нове про себе. На прикладі розвитку іспанського релігійного маршруту можна зробити висновок, що паломницький туризм може виходити на міжнародний рівень, а релігійні об'єкти можуть стати головною визначною пам'яткою як окремих регіонів, так і всієї країни та зіграти важливу економічну роль розвитку туристського регіону. Тому необхідно звернути пильну увагу на розробку відповідних релігійних туристичних маршрутів, складання путівників для відвідувачів, паломників, туристів до історичних та сакральних місць, а також на професійну та відповідну підготовку необхідних кадрів екскурсоводів з релігійних питань.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Нині у світі все більше розвиваються різні види сприйняття, зокрема релігійний туризм. Маршрути віруючих різних конфесій призвели до місць релігійного значення, таких як Ізраїль, Греція, Єгипет, Йорданія, Туреччина, Італія, Індія, Саудівська Аравія, Тибет тощо. Ступінь підготовки нинішніх українських турфірм до створення таких маршрутів та приєднання до приймаючих організацій різних конфесій ще не відповідає необхідним вимогам. Більшість місцевих тур підприємств, які розробляють цей напрямок, не мають підтримки та благословення відповідних конфесій.

Для поліпшення ситуації щодо розвитку напрямку релігійного туризму необхідно розробити серію продуктів релігійного туризму спеціально для розвитку православних напрямків Ізраїлю, Йорданії, Єгипту, Греції та Італії та розвитку внутрішнього релігійного туризму. Організувати спеціальні курси підготовки екскурсоводів. В якості транспортного посередника пропонується наймати авіакомпанію, яка надає найбільшу знижку на контрактній основі. Аналогічний підхід передбачається і при виборі готелю. На цьому етапі треба підготувати та підписати угоди між урядами та релігіями щодо популяризації та підтримки релігій та захисту туризму.

Далі йде не менш важливий етап, який триває від 1 до 3 років, передбачає безпосередню реалізацію масового релігійного туризму, у тому числі використання накопичувальних моделей страхування для об'єднання коштів мешканців. Дана робота передбачає, що цей етап буде реалізовано в перший рік з мінімальним витратами, а виїзний релігійний туризм збільшиться до 8 тис. осіб. На третьому році цього етапу мінімальний обсяг стосовно релігійного туризму оцінюється в 21 тис. осіб.

Для досягнення цих показників, а також для вирішення найважливіших соціальних завдань (до 1917 р. кількість відвідувань з Росії з культурними та релігійними цілями становила 20 тис. на рік, а монастир

Святого Миколая в Барі, Італія – 12 тис. на рік) і повне повернення коштів забезпечує значний додатковий внесок. Зокрема, при відправленні до Італії щорічний статут мережі та щотижнева програма культурно-релігійного туризму можуть бути організовані для надання послуг для понад 7 тис. туристів щороку, що забезпечить додатковий прибуток до бюджету до 300 тис. доларів США. Організований в Києві щотижневий прийом туристів з релігійно-просвітницькими цілями, не менше двох груп по 20 – 30 осіб у кожній. Надає мінімум 200 тис. доларів додаткового доходу на місяць від реалізації плану подорожі, а якщо брати з урахуванням витрат туристів у магазинах, ресторанах, музеях тощо до 500 тис. доларів. Кумулятивна модель страхування при її широкому застосуванні створила значне збільшення запланованого відвідування, стабільний оборот і щорічний внесок у бюджет у розмірі 500 тис. доларів США. Важливим елементом на цьому етапі є формування бази розміщення готелю.

Враховуючи, що за наявності такого готелю цикл релігійного туризму повністю самореалізується і що рівень заповнюваності в середньому на 80% майже не залежить від сезонності, річний дохід від експлуатації такого повністю ліквідного об'єкта має бути не менше Близько 1,5 млн. дол. Третя фаза проекту передбачає збільшення щорічного обсягу релігійного туризму та його якісне розширення в бік інших країн і сект. Регіональна туристична галузь є невід'ємною частиною всієї туристичної галузі [83].

Індустрія релігійного туризму має релігійні центри. Культовий центр є дуже важливим місцем для членів певної секти, секта має багато релігійних та інших заходів і збирає велику кількість паломників. У таких місцях є храми зі статуями чи відомими святими, духовними вчителями, подвижниками чи історичними релігійними подіями. Релігійний центр – це ширше поняття, ніж культовий.

Релігійний туризм є важливою частиною сучасного туризму. На даний момент паломники широко користуються послугами туристичної галузі та створили приватні туристичні компанії для організації таких турів.

На рисунку 3.1 виділені наступні чотири сегменти релігійного туристичного напрямку:

Рис. 3.1 – Сегменти релігійного туристичного ринку

1. Засоби розміщення – ряд спеціалізованих засобів розміщення релігійного напрямку (готелі, табори, гуртожитки, монастирські підземелля).

2. Місця харчування – професійні заклади харчування зі спеціалізацією релігійного обслуговування.

3. Транспортна компанія зі спеціальним транспортом релігійного обслуговування.

4. Релігійні матеріали для показу:

– релігійні споруди (монастирі, святилища, храми, храмові комплекси, каплиці, каплиці тощо);

– природні об'єкти культу (святі джерела, сади, річки, озера, ставки тощо);

– малі культові предмети (придорожні хрести, вівтарі, святині тощо).

Готуючись до написання тексту для екскурсії, необхідно включати як церковні (письмена, отці, святе життя), так і світські (історичні та художні) джерела.

Деякі труднощі екскурсії полягають у тому, що необхідно використовувати велику кількість церковнослов'янської лексики та богословських термінів. Недостатньо перекласти церковнослов'янською мовою на сучасність. За цим часто стоїть концепція, яка була втрачена в епоху атеїзму. Наприклад, саван – це тканина, яка обгортає основне тіло перед труною. Вона дивовижним чином відображає його вірне тіло і є великим християнським святим місцем. Прямий переклад не розкриває багатства цього символу. Наведено порядок одкровення та богословські терміни вибраних церков для опису цілісності та образу православної душі. Відповідно до віку та рівня освіти екскурсовода потрібно змінити не лише рівень словникового запасу, а й мету вистави.

Під час відвідування храму вибір і підготовка екскурсоводів дуже важкий. У роки безвір'я знання православних таїнств і обрядів і розуміння мови молитви покинули наше життя. Закон Божий та церковна історія довгий час були виключені з навчальних програм. Тому для повноцінного розвитку достатніх знань з цього предмета зазвичай отримується лише певна духовна підготовка (курси катехизму, парафіяльна школа, семінарія).

Слід уникати участі послідовників різних сект. Їх фанатичне виконання та психологічна експансія відволікають глядачів і можуть призвести до конфліктів і потрясінь.

Час екскурсії узгоджується з річною та щоденною літургійною кафедрою, тобто організація обслуговується протягом року та протягом дня. Великі церковні свята відбуваються в церквах з великою парафією, що повністю виключає відвідування цього дня. У недержавні свята час екскурсії не повинен збігатися з літургією та вечірньою службою.

Релігійний туризм є важливою частиною сучасного туризму. На даний момент паломники широко користуються послугами туристичної галузі та

створили приватні туристичні компанії для організації таких турів. Сьогодні сам «тип» православного паломництва має ряд відмінних рис. По-перше, мало комфорту в покладенні паломників у монастирі. Побутові незручності частково компенсуються низькою вартістю триразового харчування в монастирській їдальні, що робить саму екскурсію недорогою.

Хочу зазначити, що розвиток хаджу та релігійного туризму по всій країні призвів до духовного виховання нації. Релігія є невід'ємною частиною будь – якої країни та її стовпів.

Фактори, що сприяють розвитку туризму, є непридатними для природних ресурсів, історії, архітектури та рекреаційних можливостей України на внутрішньому, галузевому та суто зовнішньому (переважно макроекономічному) рівнях.

Основними з них є:

– рівень розвитку мережі та цілі туристичної інфраструктури є недостатніми та не відповідають світовим стандартам. Слід пам'ятати, що виробнича база цієї галузі в основному формувалася в радянський період, в основному для звичайних туристів, тому інфраструктура в основному масштабна (порівняно з аналогічними зарубіжними комплексами), і вона сильно зосереджена на низьких місцях і комфорті. Слід також зазначити, що лише близько 10% готелів в Україні відповідають міжнародним стандартам, до 2000 року не було п'ятизіркових готелів, а чотиризіркових лише шість. Зараз ситуація поступово змінюється, але в Україні з'явився перший п'ятизірковий готель. Але ситуація далеко не стабільна. На щастя, це стало серйозною проблемою в промисловості Китаю. До 2010 року лише в Києві буде 5 п'ятизіркових, 12 – 15 чотиризіркових і 40 – 50 тризіркових, що теоретично полегшить потік туристів до столиці;

– що й казати про дорожні умови в Україні. Одним із найефективніших засобів прискорення розвитку туристичної галузі України є розвиток туристичної інфраструктури в мережі Міжнародного транспортного коридору (МТК). За оцінками експертів, він має найвищий рівень транзиту в

Європі (13 тис. кілометрів національних доріг і понад 9 тис. кілометрів автомобільних доріг, підключених до ІТС);

– відсутність злагодженої, якісної та грамотної системи роботи з просування українського туристичного продукту на світовий ринок принесе відчутні результати. Проблема в основному полягає в популяризації місцевих курортів. У 2002 році з держбюджету на це було виділено 1,7 млн. грн., а надійшло лише 40 тис. грн. Тому отримати інформацію про саму Україну та українські туристичні послуги за кордоном, очевидно, важко. І хоча моя країна створила свою власну інформаційну систему (UTIS) у 1999 році, це насамперед комерційна та інформаційна система, а не зображення. Зарубіжні країни в основному однакові. Наприклад, Великобританія, яка не потребує багато реклами, витратила на ці аспекти 80 мільйонів фунтів стерлінгів. На перший погляд це здається марною тратою. Але підраховано, що за кожен фунт, вкладений в рекламу, туристи отримають 27 фунтів. Тому, на мою думку, це правильне рішення – використовувати переважну більшість коштів на популяризацію України та її різноманітних туристичних можливостей у всьому світі;

– промислові технології відстають. В Україні туристичні технології майже не використовуються, але в розвинених країнах вони стали символом повсякденного використання: електронні інформаційні довідники для готелів, транспортних маршрутів і туристичних компаній, а також перелік послуг, які вони надають, і їх вартість; у світі майже весь туризм. Туристичні путівники всі видаються в електронному вигляді, більшість з них в «онлайн» вигляді – Інтернет дозволяє користувачам бронювати розташування готелів і транспортних засобів в режимі реального часу. Останнім часом сектор інформаційних технологій в Україні значно відновився. Тому цю можливість також слід активно використовувати для підходу до першокласного обслуговування клієнтів;

– через загальну кваліфікацію працівників цієї галузі рівень обслуговування низький. Сьогодні в Україні практично відсутня адекватна

система підготовки та перепідготовки у сфері туризму, вона не має чітких кваліфікаційних вимог та світових стандартів. Відповідні навчальні заклади в нашій країні поступово починають з'являтися, але за відсутності відповідного досвіду це лише перший крок у цьому напрямку;

– обсяг регулювання, правового та нормативно-правового забезпечення туризму відстає (навіть порівняно з середнім показником по СНД), головним чином через поточні адміністративні реформи в Україні.

З недавнього часу, ще однією та великою проблемою для розвитку паломницького та релігійного туризму стала пандемія коронавірусної хвороби 2019. Туризм є основним сектором у багатьох країнах з розвиненою економікою та країнах, що розвиваються. Однак пандемія COVID-19 завдала серйозного удару по розвитку туризму в усіх регіонах світу. Згідно зі звітом Всесвітньої туристичної організації про обмеження, пов'язані з COVID-19.

Кампанія була опублікована 20 квітня 2020 р. 100% з усього світу.

Під час пандемії пункт призначення ввів обмеження на пересування:

- 97 туристичних напрямків (45%) повністю або частково закрили свої кордони для туристів.
- 65 напрямків (30%) міжнародних рейсів повністю або частково припинено;
- 39 напрямків (18%) закрили свої кордони різними способами та не дозволяли мандрівникам з певних країн походження в'їзд у країну.

За підсумками 2020 року можна зробити невтішні висновки. Фактично міжнародна туристична галузь може бути на рівні 1990-х років. Кількість світових міжнародних туристів скоротилася на 74%, а втрата доходів від міжнародного туризму склала 1,3 трильйона доларів США. Сполучені Штати Америки. 10 – 120 мільйонів працівників туристичного сектору під загрозою безробіття. За оцінками, втрата світового ВВП перевищує 2 трильйони доларів. Сполучені Штати Америки. Як ми бачили, порівняно з попередніми подіями, які негативно вплинули на світовий туризм, спад міжнародного туризму у 2020 році є безпрецедентним [2].

У цьому випадку першочерговим завданням уряду є розробка комплексу ефективних заходів підтримки туристичної галузі.

З часом країни, які пережили пік пандемії COVID-19, почали знімати обмеження на туристичну діяльність, але, оскільки відкриваються альтернативи між сусідніми країнами, туризм поступово відновлюється в їхніх кордонах.

Уряди та учасники міжнародного туристичного ринку сформулювали необхідні стратегії для всіх туристичних компаній в умовах пандемії. Основними заходами є підтримка туризму у вигляді компенсації упущеної вигоди, запровадження стандартів та угод щодо безпечного надання послуг, адаптація та вихід на нові ринки тощо.

Тому всім учасникам туристичного ринку надзвичайно важливо аналізувати досвід один одного та спільно формувати механізми майбутніх дій після непередбачуваної пандемії. Це допоможе поступово відновити туристичну галузь та захистити її від ризиків негативних наслідків.

На прикладі польського досвіду захисту єврейської культурної спадщини я також хотів би обговорити пропозиції щодо організації екскурсій. З метою захисту та популяризації польської єврейської культури за фінансування меценатів з усього світу було створено Фонд охорони єврейської культурної спадщини. Діяльність Фонду включає роз'яснення питань, пов'язаних з єврейською культурною спадщиною, та співпрацю з місцевою владою. Такий підхід покращує комунікацію та сприяє плідному діалогу між єврейською громадою, міською адміністрацією, пасторами та громадянами. За допомогою багатьох організацій та окремих осіб від самого початку було врятовано від знищення десятки єврейських цвинтарів у містах Закопане, Козинічі, Машнові, Клузько та Іванська. Діяльність Фонду включає відродження пам'яток, які мають значення та цінність для єврейської спадщини, зокрема синагог у Замо, Красніку та Ріманові. Іншим напрямком діяльності Фонду є охорона єврейської культурної спадщини релігійного чи історичного значення.

Сьогодні Люблін є одним із найвідоміших міст країни, і охорона єврейської культурної спадщини добре налагоджена. 6 травня 1999 року тут було засновано Католицько-єврейський центр діалогу з метою сприяння співпраці між католицькою та єврейською громадами міста та реалізації релігійних, культурних, освітніх та інших наукових ініціатив. За словами керівника центру, така ініціатива зміцнює молитовно-рефлексійні спільноти та сприяє дружньому діалогу між різними конфесіями. Пам'ять про єврейську історію Любліна зберігають Гродненська брама – культурний центр Театру НН та Єврейський пам'ятник у Любліні. Колись місто було одним з найбільш єврейських міст, а сьогодні – важливий центр хасидизму: тут проживає хасидський рабин Яків Ісаак Горовіц, більш відомий як Люблін Цадік. Його могила є місцем паломництва хасидів з усього світу (між старим містом і нетрями знаходиться Гродська-Гродська-Центр-НН-Театр).

У центрі зберігалася історія та культурна спадщина міста Любліна. Однією з найвідоміших шкіл у світі є «Засновник Святого Духа» – найпопулярніша і найпопулярніша у світі. Це дуже відома школа, тому легко знайти потрібну людину, яка з вами поговорить і допоможе вам почати.

Важливі місцеві пам'ятки, які розповідають історію євреїв у Любліні, включають: меморіальну дошку про єврейське місто (з картою); стародавнє єврейське кладовище. Меморіальна дошка на місці старої синагоги-Махарамі; табличка на будівлі палацової площі вшановує пам'ять відомої хасидської секти Якоба Їжака Горовіца (він Елімі Лех фон Лай учень Зайська. Задік побудував подвір'я і відкрив синагогу в с. місто). У Любліні також є музей хасидів – єшива Хахмей Люблін.

До Другої світової війни будівля була вищим релігійним закладом хасидів (єшиви). Ці об'єкти та об'єкти охороняються єврейською громадою за підтримки місцевої влади та ініціативи «Гродненські ворота», де місцеві жителі активно спілкуються з єврейською громадою. Окрім охорони культурної спадщини, активісти філії «Гродненська брама» взяли на себе просвітницьку функцію організації ізраїльсько-польських зустрічей та

майстер-класів у різних форматах для школярів і таким чином розповісти спільну історію. За словами організаторів, діти на таких заходах знаходять нових друзів і часто залишаються на зв'язку надалі.

Ще одним прикладом успішної комунікації міської адміністрації та єврейської громади є Лежайськ. З метою захисту єврейської культурної спадщини місто співпрацює з багатьма організаціями, зокрема з Польським єврейським музеєм та Лежайським хасидським фондом у Польщі. Серед іншого, вони поширюють інформацію про місцеву культурну спадщину. У 2016 році міська влада та фонд планують створити спеціальний центр для забезпечення комфортних умов проживання паломників. За словами мера Лежайська Іренеуша Стефанського, ці центри нададуть притулок паломникам і нададуть додаткові можливості для працевлаштування для мешканців міста. Коли центр буде створено, паломники матимуть місце, де вони зможуть зігрітися, помолитися та поїсти. За думкою Моніки Кравчик, генерального директора Єврейського фонду збереження природи, саме тоді умови їхнього проживання будуть сприятливими для паломництва. Культурна спадщина Вона сказала, що такий центр є незамінним, адже щороку тисячі паломників приїжджають до таких міст, як Лежайськ, проводять кілька годин на цвинтарі та ховаються від холоду чи суворого в наметах. Щоб захистити єврейську культурну спадщину, євреї Асоціація релігійних громад заснована в 1993 році і діє в Польщі.

Організовує релігійні та культурні заходи для польських євреїв та здійснює інші благодійні заходи. Ці приклади ілюструють, як польський уряд сприяє охороні єврейської культурної спадщини. Культурна спадщина спільно керується місцевою владою та підтримкою єврейської громади. Крім того, Фонд охорони єврейської культурної спадщини фінансується зацікавленими сторонами з-за кордону, що дає змогу надавати фінансову підтримку культурній спадщині польських євреїв.

Прикладами успішного управління культурною спадщиною, пов'язаною з паломництвом, є дорога до собору Святого Якова в Сантьяго-

де-Компостела, Іспанія, де зберігаються останки апостола Ісуса Христа. Такий закордонний досвід може бути гарним прикладом хасидського паломницького міста в Україні. Всесвітньо відома дорога до Сантьяго-де-Компостела. Довжина цього шляху від 250 до 1000 кілометрів. Існує кілька маршрутів: від найкоротшого – 250 кілометрів, починаючи з Порту (Португалія), до найдовшого – Мосарабської дороги, 1000 кілометрів, що бере початок у місті Севілья (Іспанія). Будь-хто може стати цим шляхом. Для паломників кожні кілька кілометрів у невеликих містечках є так званий будинок відпочинку водоростей-мандрівників, що дуже важливо для паломників. Він поділяється на три типи: Церкви (безкоштовні для паломників). Муніципальний (за підтримки місцевої влади), більша частина вартості 4 – 6 євро за ніч (без харчування), розрахована на 12 – 14 паломників, приватні витрати близько 12 євро (проектний номер менше муніципального). Однак важливо мати «паспорт паломника» – його видають у першу хвилину в дорозі, як правило, у церкві. Додому можна йти до 22:00, але краще – до 21:00. Крім того, заможніші паломники міста можуть зупинитися в готелях. Середня кількість туристів – 100. За словами паломників, хоча охочих перейти дорогу є багато, місць для ночівлі вистачає.

Іспанський приклад показує, що невеликі міста можуть забезпечити короткострокове проживання паломникам, і існують різні види дозвілля, які можуть вмістити різних паломників. Відповідальність за управління культурною спадщиною таких паломників покладається на місцеві та національні органи влади Іспанії. Важливо пам'ятати, що це християнський метод паломництва, який має свої особливості і відрізняється від хасидизму. Однак, незалежно від характеру паломництва, існує потреба в таких речах, як спеціальні центри, де мандрівники могли б помолитися та залишитися на ніч у цих містах. Розвинена інфраструктура дозволяє проїжджати сотням людей. Для покращення співпраці між паломниками та жителями або місцевою владою необхідно налагодити контакт, щоб створити комфортні умови для подорожуючих у місті та зменшити незручності для місцевих жителів.

Міжкультурний діалог та якісне спілкування сприяють порозумінню між міськими громадами.

Необхідно розвивати туристичну складову не лише серед паломників, а й серед туристів, які можуть цікавитися історією чи паломництвом міста, навіть якщо вони вірять в інші релігії. Це добре ілюструє приклад Іспанії, яка таким комплексним підходом сприяє розвитку туризму в цілому, тому що в Сантьяго-де-Компостела через давню історію міста сюди часто приїжджають не тільки паломники, а й звичайні туристи, які зацікавлені в цьому виді подорожей.

Основна проблема хасидів – незручність маршруту, коли вони прибувають в Україну в аеропорти Києва та Одеси, а потім дістають автобусами до Умані, на що витрачають більше часу та грошей. Дуга проблема для паломників – це проживання в Умані, тому що готель «Шаарей Ціон», який був побудований єврейськими організаціями, не може вмістити всіх бажаючих, а побудований пізніше новий великий будинок був перетворений на квартири місцевих жителів. Ведуть підготовку до єврейського Нового року й середньостатистичні жителі міста, для яких, незважаючи на невдоволення гучними святкуваннями Рош-Хашану, це період хорошого заробітку, особливо для тих, хто має будинок біля поховання пророка (день в однокімнатній квартирі за цей період коштує від ста доларів). Сьогодні в Умані будується великий паломницький центр, який буде включати готель, синагогу та різні допоміжні структури. Плани включають будівництво найбільшої в світі синагоги для 5 тис осіб.

В Україну знов повертаються духовні, етнокультурні та релігійно-соціальні явища після десятиліть існування за її межами, які складають серйозну теоретичну, методологічну та науково-практичну проблему, яка потребує комплексного дослідження в межах різних дисциплін. Серед цих явищ іудейський паломницький рух брацлавських хасидів, який займає особливе місце – як за мірою впливу на різні сфери життя єврейських діаспор, то й за мірою поширення та швидкістю поглинання інших сфер

ортодоксального іудаїзму та специфіку поєднання глибоких традиційних містичних ідей з сучасними технологіями експансії в єврейському середовищі.

Як відзначають українські ЗМІ з посиланням на офіційну владу Умані, кількість паломників щороку збільшується, перш за все, в дні святкування єврейського Нового року. Якщо в 2007 році їх чисельність становила 14 тис. осіб (хасиди приїжджали до Умані з 20 країн світу), в 2008 році – 15 тис. осіб, у 2009 – 18 тис. осіб (з 23 країн), то в 2010 році Умань відвідали 23 тис. осіб хасидів з 23 країн світу. З 2010 року між Україною й Ізраїлем було підписано угоду про взаємний безвізовий в'їзд в країну, завдяки чому очікувалося масове паломництво хасидів в Україну. Однак з деяких причин багато хасидів так і не потрапили до Умані. Кількість прочан у 2011 році становила понад 26 тис. осіб, в 2012 році – вже біля 30 тис. осіб, в 2013 році Новий рік за юдейським календарем біля могили цадика Нахмана в Умані зустріли майже 30 тис. паломників (29 тис. осіб за повідомленням міліції Черкаської області) з 16 країн, переважно з Ізраїлю. Аналітики вважають істотне збільшення кількості паломників завдяки скасуванню візового режиму. В 2014 році на святкування 5775 юдейського нового року Рош-га-Шана 24 вересня, незважаючи на складну ситуацію в Україні, прибуло біля 30 тис. паломників-хасидів з 25 країн. В 2015 році в Умань приїхало понад 30 тис. паломників з 20 країн світу. Вони традиційно шумно відзначили 5777-й Новий рік. В 2016 до Умані вже прибуло більше 30 тисяч прочан. В 2017 році в Умань приїхало понад 33 тисяч паломників-хасидів з 16 країн світу, зокрема 3112 дітей з різних країн і 14 жінок з Ізраїлю. У 2018 році в Умані було вже близько 35 тисяч хасидів. Щороку юдеї б'ють рекорди за кількістю бажаючих зустріти свій новий рік в Умані. 2019 рік не став винятком – на святкування Рош Ха-Шана до Умані знов приїхали понад тридцять п'ять тисяч брацлавських хасидів. Околицю, де знаходиться могила їхнього духовного лідера Рабі Нахмана, охороняли 500 українських і 20 ізраїльських поліцейських.

Але цей напрям необхідно розвивати, тому що його розвиток є достатньо перспективним для України та може приносити значні доходи до бюджету держави, сприяти створенню нових робочих місць. На рисунку 3.1 виокремлені основні напрями подальшого розвитку паломницького туризму в Україні (хасидський рух).

Рис. 3.1 – Напрями щодо розвитку хасидського руху в Україні

У 2008 році Ізраїль виступив з пропозицією перенести могилу цадика Нахмана в Єрусалим і в разі досягнення компромісу готові були надати високу фінансову компенсацію. Однак проект перенесення місця поховання цього іудейського святого так і не був реалізований, проти цього виступили проти самі хасиди. Справа в тому, що для хасидів священним є не тільки прах їх вчителі і основоположника, а й саме місце, де він заповів себе поховати. Але один аспект українські ЗМІ зазвичай замовчують: цадик Нахман велів поховати себе на братській могилі тисяч євреїв, раніше вирізаних українськими гайдамаками в ході Уманської різанини під час Коліївщини, коли протягом одного дня 1768 року загинули дві третини населення міста (близько 15 тисяч євреїв і 5 тисяч поляків). Жертв Уманської

різанини хасиди теж згадують в своїх молитвах, перш ніж з танцями і піснями відзначити Новий Рік в надії, що він буде благополучним і мирним.

Між тим також слід сказати, що управління культурною спадщиною українських хасидських міст паломництва є хаотичним і часто не узгоджується з владою. При цьому туристичні складові ігноруються. Активізація туристичної складової позитивно вплине на розвиток культурної спадщини малих міст. Посилення комунікації, відповідальності та розуміння цінності міжнародної культурної спадщини сприятиме її популяризації та її спільному захисту. Це в свою чергу сприяло появі та розвитку туризму в малих містах.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки виконаної роботи можна зробити наступні висновки про те що в дослідженні визначено та досліджено особливості сучасного стану паломницького і релігійного туризму, а також виявлено проблеми та перспективи розвитку паломницького і релігійного туризму в Україні.

Відповідно до надання загальної характеристики розвитку релігійного і паломницького туризму, визначення його основних видів та форм потрібно зазначити, що паломництво – це прогулянка або подорож до святого місця з чіткою релігійною метою. Виникнення паломництва пов'язане з формуванням основних релігійних течій у світі. Майже всі язичницькі релігії та секти в тій чи іншій формі приймають хадж. Нині туристичними послугами широко користуються паломники. Паломницька подорож відрізняється від пізнавальної релігійної або культурно-історичної подорожі, вона має певну віру в сенс ритуалу, а не тільки в пізнавальну мету.

Релігійний туризм (паломницький) є одним із найдавніших видів туризму. Хадж, як і загальний туризм, є внутрішнім (всередині країни). Релігійний туризм має значний вплив на економіку деяких країн і регіонів світу, особливо на самі релігійні центри. Це тому, що паломники залишають більшу частину грошей у дорозі. Крім того, паломництво принесло дохід тисячам місцевих жителів. Центрами релігійного туризму є: Мекка, Медіна, Єрусалим.

Релігійний туризм в нашій країні наразі розвинений слабо. Культові споруди, що збереглися до наших днів, можуть бути використані як важливі об'єкти релігійного туризму та паломництва в сучасній Україні. Ці пам'ятки включають предмети старовини різних епох з XII по XIII століття. А наприкінці XIX століття вся історія архітектури відображає український культ і невіддільна від історії та культури Київської Русі.

Для релігійного туризму доречно визначити найважливіші речі та основні місця паломництва. У більшості випадків вони перекриваються і можуть бути включені в маршрут релігійного туризму та паломництва (або комбінованої групи). Різниця між невідповідними об'єктами полягає в тому, що вони не відповідають меті подорожі туриста чи паломника. Головне бажання паломників можна назвати:

- проведення релігійних обрядів або участь у них;
- поклоніння святим місцям, храмам і пам'ятникам;
- прийняття благодаті, зцілення тіла та розуму та досягнення.

Основними споживачами цього туристичного продукту є віруючі та туристи, які цікавляться історією Православної Церкви. Турфірми помітили, що останнім часом молодь зацікавилася релігійним туризмом. Зростає попит на короткі курси для школярів, середніх та студентів, не кажучи вже про студентів православних шкіл. Є різні варіанти паломницьких подорожей. Зростає попит на одно- або дводенні автобусні тури, які тривають від 8 до 36 годин. Цей тип проекту є недорогим і дає можливість відвідати кілька довколишніх монастирів, відвідати богослужіння, відвідати визначні місця відвідуваних місць. Багатоденні тури дещо відрізняються від звичайних екскурсійних турів. Однією з головних особливостей цього туристичного продукту є участь туристів у богослужінні. Крім того, окрім участі у святкових богослужіннях, можна також здійснювати спеціальні групові молитви в тому чи іншому святому місці.

Крім того, під час подорожі враховуються духовні знання та інтереси учасників групи. Тому звичайний туристичний текст буде доповнено детальнішою інформацією про місцеві святині, святих чи святих, ушанованих у цей день. Нарешті, організація харчування дуже важлива в богослужінні, адже необхідно враховувати обмеження, які накладає церковний календар. Група прийому обговорюється з монастирем, а турфірма визначає можливість харчування. Нарешті, візитною карткою багатоденної екскурсії є перебування відвідувача в монастирі.

При організації релігійних турів необхідно дотримуватись наступних правил: не рекомендується включати до релігійних туристичних маршрутів відвідувачів, які не мають історико-культурного значення і мають мало пропозицій; паломницькі групи не можуть включати недіючі монастирі та церкви без храму (джерела благословення) (навіть якщо вони входять до списку ЮНЕСКО).

Історико-культурна цінність і значення богослужіння для відвідувачів також різняться. При формулюванні маршрутів релігійного туризму слід враховувати мету подорожі туристів або паломників, а також, по можливості, утворювати однорідну групу. Акцент у підготовці путівників і сценаріїв подорожі також залежить від мети поїздки. Бажано, щоб гіді, які супроводжують групу паломництва, пройшли додаткову підготовку для розуміння молитв, життя святих, церковних свят та часу богослужінь.

Паломницький туризм – це поїздки представників різних конфесій з різними паломницькими завданнями. Серед підстав для здійснення паломництва можна виділяти:

- бажання зцілити себе від фізичних і душевних недуг;
- бажання помолитися за своїх близьких і рідних;
- бажання отримати благодать Бога;
- бажання виконати будь-яку богоугодну роботу;
- бажання позбутися гріхів, які довгий час турбували ;
- бажання виявити подяку за блага, які спослав всевишній;
- бажання довести вірність своїй вірі;
- прагнення до подвижництва в ім'я віри;
- бажання отримати сенс життя через релігію та Бога.

Паломництво відноситься до певних відносин між людьми і реальністю. Ідея паломництва означає роботу в надзвичайно складних ситуаціях, яка здійснюється добровільно за певних умов. Це символізує, що людство готове відмовитися від тимчасової матеріальної цінності в ім'я цілісності та духу. В індуїзмі, католицизмі та православних церквах

розвинене пішохідне паломництво. Люди рідко ходять на хадж, коли відбувається ритуал у звичайному оточенні.

Наразі «Національний план розвитку туризму України 2010» все ще поступово впроваджується. Він спрямований на вирішення існуючих проблем України, таких як відсутність просування розважальних можливостей на національному рівні та ефективних моделей інвестиційної політики у цій сфері, висока ціна та низька якість готельних послуг, надмірний податковий тиск на туристичні компанії та дотримання всесвітньо визнаної міжнародної практики, віз та Порівняно з митними процедурами, це складніше. Очікується, що в 2005 році кількість туристів, які прибувають, збільшиться до 9,2 млн., а кількість внутрішніх – до 12 млн. осіб. За попередніми оцінками, продажі її послуг принесуть фінансам України 5,5 мільярда гривень, а загальний обсяг галузі становить 34 мільярда гривень.

Також потрібно зазначити, що усі плани, плани та проекти щодо розвитку туризму, наскільки це можливо, мають бути спрямовані не лише на створення сприятливих умов для туристів, а й на забезпечення високого рівня комфорту для місцевого населення регіону. Іншими словами, розвиток туризму слід розглядати як фактор стабілізації місцевого ринку праці та розширення можливостей працевлаштування.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР ВВР. Київ, 1991.
2. Закон України «Про туризм» №1282/4: від 18.11.2003 р. / Відомості Верховної Ради України. Київ, 2003.
3. Азар В. Туризм – еще один феномен XX века: учебное пособие. Киев, 2008. 375с.
4. Александрова А. Ю. Международный туризм : учебник. Москва : Аспект Пресс, 2002. 470 с.
5. Александрова А. Ю. Международный туризм : учебное пособие для вузов. Киев, 2001. 356 с.
6. Анурин В. Ф. Маркетинговые исследования потребительского рынка : уникальный отечественный опыт. Питер, 2004. 269 с.
7. Афанасьев І. Ю., Устименко Л. М. Історія туризму : навчальний посібник. Київ, 2005. 320 с.
8. Бабарицька В. Л. Менеджмент туризму. Туроперейтинг, понятійно-термінологічні основи. Сервісне забезпечення тур продукту: навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2004. 286 с.
9. Бабкин А. В. Специальные виды туризма. Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. 37 с.
10. Байназаров А. М., Бойко О. В. Туристичний імідж регіону : монографія. Харків, 2011. 311 с.
11. Балабанов И. Т. Экономика туризма : учебное пособие. Москва, 2001. 315 с.
12. Бернет Дж., Мориарти С. Маркетинговые коммуникации. интегрированный подход. Санкт-Петербург, 2001. 864 с.
13. Беленький Н. С. Критика іудейської релігії : видавництво Акад. наук. Київ, 2000. 156с.
14. Биржаков М. Б. Паломнический и религиозный туризм :

справочник. Санкт-Петербург : ОЛБИС, 1997. 308с.

15. Біржаков М. Б. Введення в туризм. Москва, 1999. 250с.
16. Боголюбов В. С., Орловская В. П. Экономика туризма : учебное пособие. Киев, 2005. 192 с.
17. Варасова В. Т. Економічний аналіз туристичних підприємств : підручник. Житомир : ЖНАЕУ, 2019. 371 с.
18. Всесвітня туристична організація. Веб – сайт. URL: <https://www.unwto.org/covid-19-and-tourism-20203>. (дата звернення: 22.11.2021).
19. Гербилева З. М. Економіка туризму. Ужгород, 2001, 324с.
20. Данько Н. І. Брендинг як напрям вдосконалення рекламної стратегії туристичного підприємства: навчальний посібник. Харків, 2001. 177с.
21. Данько Н. І. Особливості формування та реалізації туристичної політики держав. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. №1086. Харків, 2001. С. 137-149.
22. Державна служба статистики України. Веб – сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.11.2021).
23. Джугенхаймер Д. У., Уайт Г. И. Основы рекламного дела / пер. с англ. Самара : Корпорация «Федоров», 1996. 476с.
24. Дмитлевский Ю. Д. Туристические районы мира. Москва, 2000. 224 с.
25. Долженко Г. П. Екскурсійна справа. Москва, 2005. 250с.
26. Долматов Г. М. Международный туристический бизнес : история, реальность и перспективы. Ростов на Дону : Феникс, 2001. 368 с.
27. Дурович А. П. Маркетинг в туризме : учебное. Минск : Новое издание, 2005. 496с.
28. Дурович А. П. Реклама в туризме: учебное пособие. Минск: Новое издание, 2003. 395 с.

29. Євтушенко О. В. Сенсорний маркетинг у туристичному бізнесі – новітня технологія в просуванні туристичного продукту. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм».* №1086. Харків, 2001. 149 с.
30. Жданов Н. С. Паломницький туризм – проти за і проти. Київ :Турист, 2005. 167с.
31. Жукова М. А. Индустрия туризма: менеджмент организации. Черкасы, 2003. 402 с.
32. Зачиняев П. Н., Фалькович Н. С. Географии международного туризма : учебное пособие. Москва, 2002. 297 с.
33. Зорин И. В., Каверина Т. П., Квартальнов В. А. Менеджмент туризма : Туризм как вид деятельности: учебник. Москва, 2001. 288 с.
34. Ильина Е. Н. Туризм, путешествия, создание туристской фирмы. Агентский бизнес: учебник для туристических колледжей и вузов. Москва, 2008. 207с.
35. Іваськів В. Щоб усі шляхи вели в Україну: про особливості і можливості туристичної галузі. *Діловий вісник.* Харків, 1999. 17 с.
36. Івченко А. Україна. Путівник : картографія. Київ, 2007. 640 с.
37. Кадрова А. Д. Організація сфери туризму: Навчальний посібник. СП : Видавничий будинок Герда, 2004. 312с.
38. Каурова А. Д. Организация сферы туризма : учеб. пособие. Санкт-Петербург : «Издательский дом Герда», 2005. 320 с.
39. Квартальнов В. А. Иностранный туризм. Москва : Финансы и статистика, 1999. 186 с.
40. Квартальнов В. А. Иноземный туризм. Москва, 2000. 186 с.
41. Квартальнов В. А. Туризм. Москва, 2000. 283 с.
42. Квартальнов В. А. Финансы и статистика. Москва, 2000. 283 с.
43. Ковальчук А. С. Географія релігій в Україні : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 308 с.
44. Любіцева О. О., Романчук С. П. Паломництво та релігійний

туризм: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2011. 416 с.

45. Любіцева О. О., Романчук С. П. Організація православного паломництва в Святу Землю – Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія : *Матеріали міжнародних наук-практ. конф.* Київ, 1999. 146 с.

46. Любіцева О. О., Романчук С. П. Паломництво та релігійний туризм : Навч. посібник / О. О. Любіцева, С. П. Романчук. Київ : Альтерпрес, 2011. 416 с.

47. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг. Київ : Знання, 2008. 661 с.

48. Мироненко Н. С., Твердохлебов И. Т. Рекреационная география. Москва : МГУ, 1981. 208 с.

49. Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам: учебное пособие. Москва : «Книга В», 1990. 344 с.

50. Наумова А. В. Интегрированные маркетинговые коммуникации в местах продажи. Новосибирск : СибУПК, 2007. 126 с.

51. Николаенко Д. В. Рекреационная география, учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : ВЛАДОС, 2001. 288 с.

52. Онацький Є. О. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1967. 304с.

53. Орехов Д. Святые места Украины. Санкт-Петербург, 2002. 312с.

54. Осауленко Б. И. Туризм и пропаганда памятников истории и культуры. Москва : «Профиздат», 1984. 56 с.

55. Паломнический и религиозный туризм. *Журнал «Туристские Фирмы»*. №14, 1997.

56. Паломничество: История и Современность. *Журнал «Церковный вестник»*. №9, 2004.

57. Пандемія COVID19 та її наслідки у сфері туризму в Україні. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf>. (дата звернення: 22.11.2021).

58. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державноцерковних відносин в Україні. Харків: *Офіційний вісник Державного комітету України в справах релігії*, 2001. 41с.

59. Путрик Ю. С. Историческая ретроспектива концептуальных представлений о туризме в СССР и России. *Москва: Научный журнал*. № 5, 2008. С. 154-158.

60. Релігійні традиції світу: у 2-ух томах. / пер. з англійської. Москва : КРОН-ПРЕСС, 1996. 576 с.

61. Романов А. А. Географія туризму : Навчальний посібник. Москва, 2002. 123с.

62. Сапрунова В. Туризм. Еволюція. Структура. Маркетинг. Москва : Осъ-89, 1999. 137 с.

63. Сендж Ч., Фрайбургер В., Рацал К. Реклама: теория практика. Москва, 2009. 57 с.

64. Сенин В. С. Организация международного туризма: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент». Москва, 2004. 397с.

65. Сенин В.С. Организация международного туризма : учебник. Москва, 2003. 400 с.

66. Скорченко Ю. А. Сучасний туризм: тенденції розвитку та деякі актуальні проблеми галузі. *Всеукр. студ. наук.-практ. конф. «Молодь, суспільство, культура»*. Луганськ, 2007. 143с.

67. Соколова М. В. История туризма : учебное пособие. Москва, 2004. 420с.

68. Стафійчук В. І. Рекреалогія. Київ : Альтпрес, 2006. 263 с.

69. Тарасова В. В. Основи організації наукових досліджень у туризмознавстві : підручник. Житомир, 2018. 454 с.

70. Терентьева О. М. Відпочинок без проблем. Москва, 1998р. 75с.

71. Тодер Т. Х. Религиозный туризм. Москва, 2003. 110с.

72. Толкачёв А. Н. Личные продажи и новые подходы. Москва :

ЭКСМО, 2010. 400 с.

73. Тоффлер, Еге. Шок майбутнього. Киев : ТОВ «Видавництво АСТ», 2002. 557 с.

74. Тришин А. Ф. Мировые религии и религиозные памятники. Москва : «Московский лицей», 1997. 328 с.

75. Христов Т. Т. Религиозный туризм : учебное пособие. Москва, 2007. 206с.

76. Христов Т. Т. Религия в туризме. Москва : Издательский центр «Академия», 2005. 288 с.

77. Чернобай П. Д. Социальная напряженность : социологические исследования. Кривой Рог, 1992. 98 с.

78. Чудинов А. Н. Структура туристического рынка : учебное пособие. Киев, 2010. 304 с.

79. Шафранов-Куцев Г. Ф. Вестник Тюменского государственного университета. Тюмень: «Тюмень», 2005. 268 с.

80. Щербакова В. Е. Записки неопытной паломницы. Псков: «Псково-Печерский монастырь», 2008. 46с.

81. Щербакова В. Е. Паломница поневоле. Псков, 2006. 39 с.

82. Щербакова В. Е. Уникальная паломница. Псков, 2007. 42 с.

83. Щученко В. А. Православие в русской культуре: сборник трудов Русского историко-культурного общества. Санкт-Петербург: «Вести», 1998. 154 с.

84. Проявко А. О. Зацепіна Н. О. Специфіка релігійного туризму. Матеріали щорічної науково-практичної конференції викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів «Тиждень науки – 2021», ЗНТУ, 2021. – С. 124-125.